

ŞEYHÜLİSLÂM MEHMED ES'AD EFENDİ VE HULÂSATÜ'T-TEBYİN FÎ TEFSİRİ SÛRETİ YÂSİN İSİMLİ ESERİ

Gönderim Tarihi: 28.03.2017

Kabul Tarihi:14.05.2017

Mehmet Akif ALPAYDIN*

Öz

XVIII. yüzyıl Osmanlı münevverlerinden olan Ebû İshakzâde Mehmed Es'ad Efendi, şeyhülislâmlığa kadar yükselmiş başarılı bir bürokrat olmasının yanı sıra, İslâmî ilimler sahasında vukûfiyet sâhibi bir âlim, divan sahibi bir edîb ve farklı makamlarda besteleri olan bir mûsikîşinâstır. Es'ad Efendi'nin özellikle tefsîr sahasına dair çeşitli kapsam ve muhtevâda eserler kaleme aldığı görülmektedir. Bu eserlerden *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsîri Sûreti Yâsîn* isimli Yâsîn sûresi tefsîri, gerek muhtevâsı gerekse metodolojisi açısından dikkat çeken bir eserdir. Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*'de âyetleri farklı vecihlere göre tafsîli bir şekilde tefsîr etmiştir. Eser, kaynak ve kütüphane taramaları sonucu yaptığımız tespitte göre, Osmanlı döneminde Türkçe olarak telif edilmiş bilinen en kapsamlı Yâsîn sûresi tefsîridir. Makalede *Hulâsatü't-Tebyîn*'e ve müellifi olan Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi'ye dair bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Es'ad Efendi, Müfessir, Tefsîr, Hulâsatü't-Tebyîn.

Shaykh al-Islam Mehmed Esad Efendi and His Work Named Hulasatü't-Tebyin fi Tefsiri Sureti Yasin

Abstract

Shaykh al-Islam Ebû İshakzâde Mehmed Esad Efendi, A XVIIIth century Ottoman intellectual was a successful statesman, an experienced scholar in Islamic sciences, a man of letters having collected poems and a musician who had compositions in different modes. It is understood that Esad Efendi had compiled commentaries on the Quran at a various scope and content. One of his works named *Hulasatü't-Tebyin fi Tefsiri Sureti Yasin* was a commenting on the surah Yasin, draws attention with its content and methodology. In this work, Esad Efendi had commented the verses extensively from different angles. As I identified after reviewing the literature, *Hulasatü't-Tebyin* is the most comprehensive commentary of the surah Yasin compiled in Ottoman period. In

* Dr., T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
Ph.D, Republic Of Turkey Ministry of Culture and Tourism, Manuscript Institution of Turkey. İstanbul/Turkey (akifalp@hotmail.com).

this article I will provide information about *Hulasatü't-Tebyin* and its author Shaykh al-Islam Mehmed Esad Efendi.

Keywords: Ottoman, Esad Efendi, Interpreter, Interpretation of the Qoran, Hulasatu't-Tebyin.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına, özümsemesine ve hayata tatbik edilmesine yönelik çabalar Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar inkıtasız bir şekilde devam edegelmiştir.

Bu çabalar etrafında teşekkül eden tefsîr ilmi çatısı altında birçok tefsîr eseri telif edilmiştir. Bazen Kur'ân'ın tamamı, bazen bir sûresi, bazen de bir konu etrafındaki bir veya birkaç âyet bu eserlerin öznesi olmuştur. Bu eserler üzerine de şerh, haşiye ve talika türü çalışmalar yapılmış ve külliyat daha da zengin hale gelmiştir.

Tefsîr tarihinde, Kur'ân'ın baştan sona tefsîr edildiği eserlerin yanı sıra bazı sûrelere yoğunlaşan tefsîrlerin bulunduğu da görülmektedir. Bu durumda sûreler hakkındaki fezâil türü rivâyetler, sûrenin münderecâtı, sûrenin edebî sanatlar açısından yoğunluğu gibi bazı muharriklerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı İslâm âlimleri Fâtîha, Yûsuf, Kehf, Yâsîn, Rahmân, Vâkıa, Nebe, Mülk, İhlâs vb. sûreler üzerinde tefsîr çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır.

Kaynak ve kütüphane taramaları, Osmanlı ulemâsının birçok sûre tefsîrini kaleme aldığını göstermektedir. Anadili Türkçe olan Osmanlı ulemâsının, tefsîr eserlerini genellikle Arapça olarak telif ettiklerini söyleyebiliriz. Bununla birlikte Türkçe sûre tefsîrlerinin olduğu da bilinmektedir. Tespit edebildiğimiz Türkçe tefsîrlerin listesi aşağıdaki gibidir:

1. *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs*,¹ Muhyiddîn Muhammed b. İbrahim en-Niksârî (ö. 901/1495).

2. *Tefsîr-i Livâyî* (950/1540),² Livâyî (ö. 950/1540'den sonra).

3. *Tezkîru'n-Nâsîn fî Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn* (986/1578),³ Abdülmecid b. Nasûh Tosyevî (ö. 996/1588).

¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no: 386.

² Eser Yâsîn, Mülk ve Nebe sûrelerinin manzum tefsîridir. Berlin Königlich Kütüphanesi, no: Diez A oct. 192.

³ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, no: 558.

Şeyhülislâm Mehmed Es' Ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 359

4. *Tefsîru Sûrati'l-Mülk* (986/1578),⁴ Abdülmecid b. Nasûh Tosyevî (ö. 996/1588).

5. *Ahsenü'l-Kasasifi'l-Kur'ân* (994/1585),⁵ Galatalı Mehmed Efendi (ö. 994/1585'den sonra).

6. *'İzzetü'l-Asr fî Tefsîri Sûrati'n-Nasr*,⁶ Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1008/1600).

7. *Nakdü'l-Hâtır*,⁷ Ebu's-Senâ Şemseddin Ahmed es-Sivâsî (ö. 1006/1597).

8. *Câmi'u'n-Nesâyih*,⁸ Hüseyin b. Ahmed es-Sirozî (ö. XI-XVII yy).

9. *Câmi'u'l-Envâr*,⁹ Hüseyin b. Ahmed es-Sirozî (ö. XI-XVII yy).

10. *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha* (1027-1031/1618-1622?),¹⁰ Ebu'l-Hayr Abdülmecid b. Muharrem es-Sivâsî (ö. 1049/1639).

11. *Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf* (1031/1621),¹¹ Altıparmak Mehmed Efendi (ö. 1033/1623).

12. *Fütûhât-ı 'Ayniyye*,¹² İsmâil Rusûhî b. Ahmed el-Ankaravî (ö. 1041/1631).

13. *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha*,¹³ Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1636).

14. *Tefsîr-i Sûre-i 'Âdiyât* (1048/1639),¹⁴ Abdullah Bosnevî (ö. 1054/1644).

15. *Riyâzu'l-Gufrân* (1058/1648),¹⁵ Şehsuvaroğlu Ali (ö. 1058/1648'den sonra).

16. *Tenvîru Besâir-i Uli'l-Elbâb fî Tefsîri Dekâ'iki Ümmi'l-Kitâb*,¹⁶ Nûh b. Mustafa el-Konevî er-Rûmî el-Mısırî (ö. 1070/1660).

⁴ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, no: 558.

⁵ Eser Yusuf sûresi tefsîridir. (İstanbul: Şevki Bey Matbaası, 1292/1875).

⁶ Topkapı Sarayı Türkçe Yazmaları, no: R201.

⁷ Eser Kehf sûresi tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, no: 755.

⁸ Eser manzum Yâsîn sûresi tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, no: 1744 .

⁹ Eser manzum İhlas sûresi tefsîridir. İstanbul, Arkeoloji Müzesi, no: 66.

¹⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no: 394/1.

¹¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no: 204.

¹² Eser manzum Yâsîn sûresi tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, no: 33 (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1328/1910).

¹³ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 6972.

¹⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Kasideczâde, no: 745/1.

¹⁵ Eser manzum Yâsîn sûresi tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, no: 802 (İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1313).

¹⁶ Eser Fâtiha sûresi tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, no: 115/1.

17. *Tefsîr-i Cüz-i 'Amme*,¹⁷ Muhammed b. Muhammed Haseki Mazlûmzâde (ö. XVII yy).

18. *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn* (1093/1682),¹⁸ Sinekzâde Seyyid İbrahim Efendi (ö. 1102/1690).

19. *Tefsîr-i Sûre-i Beyyine* (1105/1694),¹⁹ Mehmed b. Ali el-Malâtî Niyâzi-i Mısrî (ö. 1105/1694).

20. *Tefsîr-i Ba'z-ı Süver-i Kur'âniyye*,²⁰ Abdülhayy Celvetî (ö. 1117/1705).

21. *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha* (1137/1725),²¹ İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725).

22. *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs* (1155/1742),²² Hacı Hüseyin Efendi (ö. 1155/1742'den sonra).

23. *Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn*,²³ Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Mehmed Es'ad Efendi (ö. 1166/1753).

24. *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*,²⁴ İbrahim el-Kurrâ (ö. XVIII yy.).

25. *Tefsîr-i Sûre-i Necm*,²⁵ İbrahim el-Kurrâ (ö. XVIII yy.).

26. *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha* (1191/1777),²⁶ Müstakimzâde Süleyman Sadeddin (ö. 1202/1788).

27. *Tefsîr-i Sûre-i Feth* (1197/1782),²⁷ Mustafa b. Yusuf (ö. 1197/1782'den sonra).

28. *Hülâsatü'l-Müfessirîn* (1200/1786),²⁸ Has Oda İmamı Veli Efendi (ö.1200/1786'den sonra).

29. *Fütûhâtü Kenzi'l-Kur'ân* (1245/1829),²⁹ Gazzîzâde Abdüllatif Efendi (ö. 1247/1832).

¹⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, no: 52.

¹⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, no: 63.

¹⁹ Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, no: 261m/10.

²⁰ Eser Yâsîn, Fetih, Rahman, Nebe', Naziât, Abese, Tekvir, İnfitar, Mutaffifîn, Kevser ve Meryem sûrelerinin tefsîridir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, no: 2201.

²¹ Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, no: 83.

²² Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdai Efendi, no: 79.

²³ Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 473.

²⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 237/1.

²⁵ Konya Yusufâğa Kütüphanesi, no: 2021.

²⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri Şer'iyye, no: 40.

²⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, no: 625/1.

²⁸ Eser Fâtiha sûresi tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizade, no: 756m.

²⁹ Eser Fâtiha sûresi tefsîridir. Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan Camii, no: 219.

Şeyhülislâm Mehmed Es' Ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 361

30. *Terceme-i Sûre-i Duhâ*,³⁰ Gözübüyükzâde İbrahim b. Muhammed el-Kayserî (ö. 1253/1838).

31. *Terceme-i Sûre-i Kadr*,³¹ Gözübüyükzâde İbrahim b. Muhammed el-Kayserî (ö. 1253/1838).

32. *Terceme-i Sûre-i 'Asr*,³² Gözübüyükzâde İbrahim b. Muhammed el-Kayserî (ö. 1253/1838).

33. *Tefsîr-i Sûre-i 'Âdiyât*,³³ Mehmed Saîd Efendi (ö. 1257/1841).

34. *Tefsîr-i Besmele ve Fâtiha* (1259/1843),³⁴ Seyyid Muhammed 'Arabzâde (ö. 1259/1843'den sonra).

35. *Tefsîr-i Necâtî* (1288/1871),³⁵ Osman Necâtî b. Ali (ö. 1293/1876).

36. *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha*,³⁶ Muhammed Nûru'l-Arabî (ö. 1305/1887).

37. *Risâle-i Rûhu's-Salât* (1303/1885),³⁷ Kureyşizâde Mehmed Fevzi Efendi (ö. 1318/1900).

38. *el-Havâssu'n-Nâfi'a fî Sûrati'l-Vâkı'a* (1313/1895),³⁸ Kureyşizâde Mehmed Fevzi Efendi (ö. 1318/1900).

39. *Hülâsatü'l-İhlâs* (1304/1886),³⁹ Muallim Nâci (ö. 1310/1893).

40. *Terceme-i Hikmetü'l-Beyân fî Sûrati'r-Rahmân* (1305/1887),⁴⁰ Ahmed Rüşdî Paşa (ö. 1315/1897).

41. *Sırru Kur'ân* (1302/1884),⁴¹ Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895).

42. *Ahsenü'l-Kasas* (1306/1889),⁴² Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895).

43. *Sırru Furkân* (1307/1889),⁴³ Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895).

³⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürkler, no: 11 (İstanbul: Ali Şevki Efendi Matbaası, 1287).

³¹ Milli Kütüphane Yazmaları, no: A310 (İstanbul: Ali Şevki Efendi Matbaası, 1287).

³² (İstanbul: Ali Şevki Efendi Matbaası, 1287).

³³ Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hayri-Abdullah Efendi, no: 36.

³⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 6380.

³⁵ Eser 30. cüzün tefsîridir. (İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Humâyûn Matbaası, 1288/1871).

³⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 2471.

³⁷ Eser, Fil sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan kısa sûrelerin tefsîrini ihtivâ etmektedir. Ayrıca namazda okunan duaların Türkçe izahlarına da yer verilmiştir. (İstanbul: Karnik Matbaası, 1303/1885).

³⁸ (İstanbul: yy., 1313/1895).

³⁹ (İstanbul: Matbaa-i Ebuzziyâ, 1304/1886).

⁴⁰ (İstanbul: Matbaa-i Ebuzziyâ, 1305/1887).

⁴¹ Eser Fâtiha sûresi tefsîridir. (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1302/1884).

⁴² Eser Yûsuf sûresi tefsîridir. (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309/1891).

⁴³ (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1307/1889).

44. *Sırru Meryem* (1311/1893),⁴⁴ Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895).
45. *Sırru Tenzîl* (1311/1893),⁴⁵ Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895).
46. *Sırru İnsân* (1312/1894),⁴⁶ Giritli Sırrı Paşa (ö. 1313/1895).
47. *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn* (1316/1899),⁴⁷ İsmâil Hakkı Efendi (ö. 1330/1912).
48. *Şerhu's-Sadr bi-Fezâ'ili Leyleti'l-Kadr* (1325/1907),⁴⁸ İsmâil Hakkı Efendi (ö. 1330/1912).
49. *Esrâr-ı Kur'âniye'den Bir Nebze* (1320/1902),⁴⁹ Osmânzâde Hüseyin Vassâf (ö. 1348/1929).
50. *Güldeste-i Hakikat*,⁵⁰ Osmânzâde Hüseyin Vassâf (ö. 1348/1929).
51. *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs* (1322/1904),⁵¹ Kâsım b. Ahmed Resmovî (ö. 1322/1904'ten sonra).
52. *Tefsîru Sûreti'd-Duhâ*,⁵² Kâsım b. Ahmed Resmovî (ö. 1322/1904'ten sonra).
53. *Tefsîr-i Sûre-i İnşirâh*,⁵³ Kâsım b. Ahmed Resmovî (ö. 1322/1904'ten sonra).
54. *Tefsîru Sûreti'l'-Alak*,⁵⁴ Kâsım b. Ahmed Resmovî (ö. 1322/1904'ten sonra).
55. *Tefsîru Sûreti't-Tekâsür*,⁵⁵ Kâsım b. Ahmed Resmovî (ö. 1322/1904'ten sonra).
56. *Fâtîha-i Şerîfe Tercemesi* (1327/1909),⁵⁶ Muhammed Esad Erbilî (ö. 1349/1931).
57. *Dîn-i İslâm Hediyyesi* (1328/1910),⁵⁷ Manastırlı Hafız Davud Paşa (ö. 1331/1912'den sonra).

⁴⁴ (Diyarbakır: Vilâyet Matbaası, 1311/1893).

⁴⁵ (Diyarbakır: Vilâyet Matbaası, 1311/1893).

⁴⁶ (İstanbul: yy., 1312/1894).

⁴⁷ (İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, 1316/1899).

⁴⁸ Eser Kadr sûresi tefsîridir. (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1325/1907).

⁴⁹ Eser Yâsîn sûresi tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 2312.

⁵⁰ Eser Kur'ân'ın ilk iki cüzünün tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 2325.

⁵¹ Konya Yusufâğa Kütüphanesi, Elmalı İHK, no: 2514.

⁵² Konya Yusufâğa Kütüphanesi, Elmalı İHK, no: 2534.

⁵³ Konya Yusufâğa Kütüphanesi, Elmalı İHK, no: 2517.

⁵⁴ Konya Yusufâğa Kütüphanesi, Elmalı İHK, no: 2518.

⁵⁵ Konya Yusufâğa Kütüphanesi, Elmalı İHK, no: 2530.

⁵⁶ (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327/1909).

⁵⁷ Eser Fâtîha ve Fecr sûrelerinin tefsîridir. (İzmir: Köylü Matbaası, 1328/1910).

58. *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*,⁵⁸ Mehmed Emin b. Kemal Efendi (ö. 1328/1910).

59. *İdrâk* (1331/1912),⁵⁹ İstanbullu Mehmed Hayri Efendi (ö. 1343/1925'ten sonra).

60. *el-Fâtihatü fî Tefsîri'l-Fâtiha* (1331/1912),⁶⁰ Kastamonulu Ahmed Mâhir Efendi (ö. 1341/1922).

61. *Sûre-i İhlâs ve 'Alak Tefsîrleri* (1333/1914),⁶¹ Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi (ö. 1338/1920).

62. *Tefsîr-i Şerîf* (1340/1921),⁶² Bergamalı Ahmed Cevdet Bey (ö. 1344/1926).

63. *Tefsîr-i Sûre-i Hucurât* (1341/1922),⁶³ Bergamalı Ahmed Cevdet Bey (ö. 1344/1926).

64. *Sûretü's-Saff Tefsîri* (1341/1922),⁶⁴ Bergamalı Ahmed Cevdet Bey (ö. 1344/1926).

65. *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesinden Bir Numûne* (1342/1924),⁶⁵ Haşim Velî (ö. 1345/1927'den sonra).

66. *Tercemeli Yâsîn Sûresi* (1343/1925),⁶⁶ Haşim Velî (ö. 1345/1927'den sonra).

67. *Tercemeli Amme Cüzü* (1345/1927),⁶⁷ Haşim Velî (ö. 1345/1927'den sonra).

68. *Mezâhiru'l-Vücûd 'alâ Menâbiri's-Şuhûd* (1343/1925),⁶⁸ Seyyid Ahmed Hüsameddin (ö. 1343/1925).

69. *Tenvîru'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*,⁶⁹ Abdurahman Sâmi Efendi (ö. 1353/1934).

⁵⁸ (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329/1911).

⁵⁹ (İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1331/1912).

⁶⁰ (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331/1912).

⁶¹ (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1334/1915).

⁶² (İstanbul: Darulfünûn Matbaası, 1340/1921).

⁶³ (İstanbul: Darulfünûn Matbaası, 1341/1922).

⁶⁴ (İstanbul: Darulfünûn Matbaası, 1341/1922).

⁶⁵ Eser Duhâ'dan Nâs'a kadar olan sûrelerin tefsîridir. (İstanbul: Teşebbüs Matbaası, 1342/1924).

⁶⁶ (İstanbul: Kırımî Ziyâ Efendi Matbaası, 1343/1925).

⁶⁷ (İstanbul: Kırımî Ziyâ Efendi Matbaası, 1345/1927).

⁶⁸ Eser 29. ve 30. cüzlerin tefsîridir. (İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1343/1925).

⁶⁹ Eser Fâtiha sûresinin tefsîridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 5050.

70. *Ve'l-'Asr Tefsîri* (1346/1928),⁷⁰ Aksekili Ahmed Hamdi Efendi (1370/1951).⁷¹

Görüldüğü üzere, Osmanlı ulemâsı farklı kapsamlarda telif ettikleri sûre tefsîrleriyle tefsîr külliyyatına katkıda bulunmuşlardır. Makalede yukarıdaki eserlerden birisi olan *Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn* isimli esere ve müellifi olan Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi'ye dair bilgiler verilecektir.

I. Hayâtı

Şeyhülislâm Ebû İshak İsmail Efendi'nin⁷² (ö. 1137/1725) oğlu, Şeyhülislâm Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi'nin⁷³ (ö. 1147/1735) dâmâdı, Şeyhülislâm İshak Efendi'nin⁷⁴ (ö. 1147/1734) kardeşi, Şeyhülislâm Mirzazâde Mehmed Sa'îd Efendi'nin⁷⁵ (ö. 1188/1775) kayınbirâderi, Şeyhülislâm Ebû Sa'îd Mehmed Efendi⁷⁶ (ö. 1072/1662) ile Şeyhülislâm Mehmed Şerîf Efendi'nin⁷⁷ (ö. 1204/1790) babası ve Şeyhülislâm Atâullâh Mehmed Efendi'nin⁷⁸ (ö. 1226/1811) dedesi olan Mehmed Es'ad Efendi 1096/1685 senesinde İstanbul'da doğdu. Babası Ebû İshak İsmâil Efendi'den dolayı Ebû İshakzâde olarak şöhret buldu.

Es'ad Efendi'nin tahsil hayatı babasının rahle-i tadrîsinde başladı. Mutavvelci Mehmed Efendi (ö. 1131/1719) ve döneminin önde gelen âlimlerinden ders alarak tahsilini ikmal etti. Küçük yaşta Ebû Sa'îdzâde

⁷⁰ (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1346/1928).

⁷¹ Eserlerle alakalı ayrıntı için bkz. Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği* (İstanbul: İFAV, 2016) 85-115, 121-132, 164-192.

⁷² Bkz. Muhammet Nur Doğan, "Ebûishak İsmail Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 278-279.

⁷³ Bkz. Mehmet İpşirli, "Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 170-171.

⁷⁴ Bkz. Muhammet Nur Doğan, "Ebûishakzâde İshak Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 530-531. İshak Efendi'nin kayınpederi Paşmakçızâde Ali Efendi (ö. 1124/1712) ve kayınbirâderi Paşmakçızâde Abdullah Efendi'de (ö. 1145/1732) şeyhülislâmlık vazifesi îfâ etmişlerdir.

⁷⁵ Bkz. Mehmet İpşirli, "Mirzazâde Mehmed Saîd Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 169-170.

⁷⁶ Bkz. Mehmet İpşirli, "Ebûsaîd Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 281.

⁷⁷ Bkz. Tahsin Özcan, "Mehmed Şerîf Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 531-532.

⁷⁸ Bkz. Mehmet İpşirli, "Atâullâh Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 47.

Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 365
Feyzullah Efendi'den (ö. 1110/1698) mülâzemet aldı.⁷⁹ 1710/1122 tarihinde hâric derecesiyle Galatasaray sâlisinde müderrisliğe başladı. Babasının şeyhülislâmlığı döneminde mûsile-i sahn derecesinde Abdüsselâm medresesi müderrisliğine, Yenişehirli Abdullâh Efendi'nin (ö. 1156/1743) şeyhülislâmlığı döneminde ise sahn-ı semân müderrisliğine terfî etti.⁸⁰ Haremeyn müfetişliği ve fetvâ emâneti gibi görevlerde bulunan Es'ad Efendi, Edirne pâyesile Selânik kadılığı vazifesine getirildi. Kardeşi Ebû İshakzâde İshak Efendi'nin meşîhati döneminde İstanbul pâyesiyile, Mekke kadılığına getirildi.⁸¹ Sadrâzam Mehmed Paşa'nın Adakale seferinde (1150/1737) Anadolu kazaskerliği pâyesiyile ordu kadılığı vazifesine tayin edilen⁸² Es'ad Efendi, 1157/1744 daha önce payesini aldığı Rumeli kazaskerliğine bilfiil tayin edildi.⁸³

Rumeli kazaskerliği vazifesinde bir seneyi aşkın görev yapan Es'ad Efendi 1159/1746 senesinde bu görevinden azledildi. Fakat aynı sene içerisinde ikinci defa bu Rumeli kazaskerliğine getirildi ve 1161/1748 senesinde meşîhat makâmına tayîn edildi.⁸⁴ Bir yılı aşkın süreyle şeyhülislâmlık yapan Es'ad Efendi 1162/1749 senesinde bu görevinden azledildi. Azledildikten sonra halefi olan Şeyhülislâm Halilefendizâde Mehmed Sa'îd Efendi tarafından (ö. 1168/1755) Mekke'de ikamete mecbur tutulmak istendiyse de Sultan I. Mahmud onu Sinop'a gönderdi. Sinop'ta bir müddet ikâmet ettikten sonra Gelibolu'ya gönderildi ve burada üç sene ikamet etti.⁸⁵ 1152/1165 senesinde İstanbul'a dönen Es'ad Efendi burada hastalandı ve 1166/1753 senesinde vefât etti. Kabri Fatih Çarşamba'da babasının yaptırmış olduğu ve İsmailağa⁸⁶ adıyla bilinen caminin haziresindedir.⁸⁷

⁷⁹ Kazasker Sâlim Efendi, *Tezkire* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1315) 74.

⁸⁰ Müstakimzade Süleyman Saadettin, *Devhatü'l-meşâyih mea zeyl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978), 96.

⁸¹ Cavid Baysun, "Es'ad Efendi", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi) 4: 359.

⁸² Sâmi v.dğr., *Târih* (İstanbul: yy., 1198), 121b.

⁸³ Muhammet Nur Doğan, "Ebûishakzâde Es'ad Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 338.

⁸⁴ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-şakayık fî hakkı ehli'l-hakayik* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984), 228.

⁸⁵ Doğan, "Ebûishakzâde Es'ad Efendi", 339.

⁸⁶ İsmâil Efendi Câmîi 1136/1723 senesinde, Şeyhülislâm Ebû İshak İsmâil Efendi tarafından, doğduğu evin bulunduğu yer üzerine yapılmıştır. Câmînin binâ

Es'ad Efendi, doğrularından taviz vermeyen bir devlet adamı, İslâmî ilimlere vâkıf bir âlim, iyi bir mûsikîşinâs ve şâir olarak temâyüz etmiştir. Kaynaklar, at binme ve ok atmada mahâretli olduğunu nakletmişlerdir. Cömert bir kişiliğe sâhip olan Es'ad Efendi 1161/1748 senesinde babasının yaptırdığı caminin bitişiğinde bir mektep, dâru'lhadîs ve şadırvan inşâ ettirmiştir.⁸⁸ Bulunduğu bölgeye nispetle Manyasîzâde Medresesi olarak da tanınan bu medrese günümüzde de eğitim amaçlı hizmet vermektedir.

II. Eserleri

Türkçe'nin dışında, Arapça ve Farsça'ya da şiir inşâd edecek düzeyde hakim olan Es'ad Efendi'nin lûgat, mûsikî, edebiyat ve tefsîr alanlarında eserleri bulunmaktadır. Bu eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. *Lehçetü'l-Lûgat*: Eser Es'ad Efendi'nin Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıklarını verdiği sözlüğüdür. Eserde madde başı olarak 3700 kadar kelime yer almaktadır. Kelimeler bab ve fasıl esasına göre dizilmiştir. Her harf meftûha, meksûre, mazmûme şeklinde üç bâba, bâblar da kendi aralarında alfabetik olarak fasıllara ayrılmıştır. Eserde, Türkçe kelimelere karşılık verilen Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşları hareke adları söylenerek tarif edilmiş, bu durum kitabın hacminin genişlemesine yol açtığı gibi okunmasını da güçleştirmiştir. Sultan I. Mahmud'a (ö. 1168/1754) sunulan *Lehçetü'l-Lûgat*, müellif tarafından *Behçetü'l-Lûgat* adıyla ihtisar edilmiştir.⁸⁹ Yazma nüshaları

kitâbesindeki manzûme ise oğlu Es'ad Efendi tarafından kaleme alınmıştır ve şu ifadelerle tamamlanmaktadır:

Tamâm olunca Es'ad lafzan ve ma'nen dedim târih

Yapıldı bin yüz otuz altıda bu ma'bed-i zîbâ. Bkz. Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281), 1: 38.

⁸⁷ Hayatı için bkz. Sâlim Efendi, *Tezkire*, 72-76; Müstakimzade, *Devha*, 96-97; Fındıklılı İsmet, *Tekmile*, 227-232; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308), 1: 333-334; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 2: 329; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1: 238-239; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin* (Beyrût: Mektebetü'l-Müsenna - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.), 9: 52; Baysun, "Es'ad Efendi", 359-362; Doğan, "Ebûishakzâde Es'ad Efendi", 338-340; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 125-126.

⁸⁸ Baysun, "Es'ad Efendi", 361.

⁸⁹ Doğan, "Ebûishakzâde Es'ad Efendi", 339.

Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 367
bulunan eser,⁹⁰ 1210/1795 İstanbul'da basılmıştır.⁹¹ Eser üzerine Latif Beyreli yüksek lisans çalışması yapmıştır.⁹²

2. *Atrabü'l-Âsâr fî Tezkireti 'Urefâ-i'l-Edvâr: Tezkire-i Hânendegân ve Tezkire-i Mûsikîşinâsân* adlarıyla da tanınan eser, Es'ad Efendi'nin yaklaşık yüz mûsikîşinasın hayatına dair kaleme aldığı tezkiresidir. Eserde bestekârlar alfabe sırasına göre ve her biri ayrı bir konu halinde ele alınmış, önce şahısların doğdukları ve yaşadıkları yerler zikredilerek hayatlarından kısaca bahsedilmiş, ardından sanat değerleri üzerinde durularak besteledikleri güftelerden bir veya iki örnek verilmiştir. I. Ahmed (ö. 1026/1617) döneminden kendi devrine kadar olan bestekârlardan büyük bir kısmının biyografileri yer alan eser Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'ya (ö. 1143/1730) ithafen telif edilmiştir.⁹³ Dili Türkçe olan eser üzerine yüksek lisans⁹⁴ ve doktora çalışmaları yapılmıştır.⁹⁵ Eserin farklı kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır.⁹⁶

3. *Dîvân*: Eser, beş na't, yedi kaside, bir terkiib-i bend, bir müsemmen, beş tahmis, üç murabba, kırk yedi tarih, 206 gazel, otuz sekiz nazım, on beş kıta, on bir rubâî, on beş beyit, on dokuz lugaz ve yirmi beş muammadan müteşekkil bir dîvândır. Es'ad Efendi'nin bu dîvânında bulunan şiirlerinin dışında, çeşitli yazma mecmualarda, meşhur bazı Arapça kasideleri tahmis yollu manzumeleri ve kendi el yazısıyla olan mecmuada⁹⁷ da "*Lâmiyye*", "*Mîmiyye*" ve "*Nûniyye*" adlı üç Arapça kasidesi bulunmaktadır.⁹⁸ Saadettin Nüzhet Ergun'un 35 şiirini

⁹⁰ Bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Nûruosmâniye, no: 4697; Hacı Selim Ağa, no: 1256; İzmir, no: 602.

⁹¹ *Lehçetü'l-Lûgat* (İstanbul: Dâru't-Tıbbâ'atî'l-Ma'mûre, 1210)

⁹² Latif Beyreli, "*Lehçetü'l-Lûgat*" (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988)

⁹³ Bkz. Nuri Özcan, "*Atrabü'l-Âsâr*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 85-86.

⁹⁴ Hakkı Tekin, "*Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Atrabü'l-Asar fî Tezkire-i Urefail-Edvar*" (Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993)

⁹⁵ Zeynep Sema Yücecişik, "*Şeyhülislâm Esat Efendi Atrabü'l-Asar fî Tezkireti Urefai'l-Edvar (Giriş-Metin-Tercüme-Terimler-Dil Notları)*" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990)

⁹⁶ İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, no: 1739; Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Tarih, no: 706; Topkapı Sarayı Yazmaları, Hazine 1297.

⁹⁷ İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, no: 2934.

⁹⁸ Doğan, "Ebûshakzâde Es'ad Efendi", 339.

neşrettiği Dîvân üzerine Muhammed Nur Doğan doktora çalışması yapmıştır.⁹⁹

4. *İtbâku'l-Atbâk*: Eser, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Atvâku'z-Zeheb fi'n-Nesâih ve'l-Hutabadlı* eserine, Abdülmü'min b. Hibetullâh İsfehânî'nin (ö. 600/1204) nazîre olarak telif ettiği *Atbâku'z-Zeheb fi'n-Nesâih ve'l-Hutab* isimli esere Es'ad Efendi tarafından yapılmış bir nazîredir. "İnsanlara karşı şefkatli olma ve iftiharını bırakmaya" dair bir makale ile başlayan eser yüz makaleden müteşekkildir. Eser üzerine Mehmed b. Mustafa el-Kefevî el-Akkirmânî (ö. 1174/1760) bir şerh kaleme almıştır.¹⁰⁰ Dili Arapça olan eserin muhtelif yazma nüshaları mevcuttur.¹⁰¹

5. *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsîri Sûreti Yâsîn*.¹⁰²

6. *Nasriyye*: Eser, Kur'ân-ı Kerîm'de نصر ve müştaklarının içerisinde geçtiği zafer ve nusret konulu âyetlerin tefsîridir. Dili Türkçe olan tefsîr, 1150/1737¹⁰³ senesinde Sultan I. Mahmûd'a¹⁰⁴ ithâfen kaleme alınmıştır. Es'ad Efendi, diğer tefsîr eserlerinde olduğu gibi, bu eserinde de âyetlerin lügavî açıdan tahlilleri üzerinde ihtimamla durmuştur. Dil ile alakalı yapılan izahlardan sonra âyetlerin sebab-i nüzûl bilgilerini nakletmiş ve ardından âyetlere toplu mana vermiştir. Es'ad Efendi'nin, âyetleri tefsîr ederken, ele aldığı meseleye taalluk eden başka âyetlere de sıklıkla mürâcaat ettiği görülmektedir. *Nasriyye*'de toplamda 7 sûreden

⁹⁹ Muhammed Nur Doğan, "Şeyhülislâm İshak Efendi, Hayatı, Eserleri ve Divan'ının Edisyon Kitiği" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1987).

¹⁰⁰ Bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 3955; Hamidiye, no: 766; Es'ad Efendi, no: 2747.

¹⁰¹ Bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, no: 2517; Atif Efendi, no: 48; Reşid Efendi, no: 465.

¹⁰² Esere dair ayrıntı zikredilecektir.

¹⁰³ Şeyhülislâm Es'ad Efendi, *Nasriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no: 1461/2, vr. 22b. Es'ad Efendi diğer eserleri için olduğu gibi bu eseri için de muammalı bir tarih kaydı düşmüştür. Bu kayıta yer alan "hicret-i Rasûl-i Ekrem ve Nebiyy-i Muhterem sallâllâhu 'aleyhi ve sellem hazretlerinin elf-i sânisinin, sâni-i mi'ât-ı 'aşerasının, cüz-i ahîr-i 'aşerât-ı hâmisinin ..." ifâde 1150 senesine tekâbül etmektedir. Ayrıca 7a varlığında yer alan "Ve li-eclî'd-delif, zikr eylediğimiz لِيُظْهِرَهُ kavli-i şerîfi bu sene-i mübâreke olan nusrete târîh ..." ifâdesi de bu tarihi doğrulamaktadır. Çünkü لِيُظْهِرَهُ ifâdesinin ebced değeri de 1150'ye karşılık gelmektedir.

¹⁰⁴ Es'ad Efendi, *Nasriyye*, vr. 2b-3a.

Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 369
10 âyet¹⁰⁵ ve Nasr sûresinin ise tamamı tefsîr edilmiştir. Türkçe olarak telif edilen eser, Sultan I. Mahmud'a yazılmış manzum bir medhiye ile sona ermektedir. Eserin yazma nüshaları mevcuttur.¹⁰⁶

7. *Tefsîru Âyâtî'l-Musaddera bi-Kelîmeti Rabbenâ*: Eser, Kur'ân-ı Kerîm'de, içerisinde Rabbenâ lafzı yer alan âyetlerin tefsîridir. Eserde 26 sûreden toplam 69 âyetin tefsîri yapılmıştır. Es'ad Efendi bu eserinde âyetleri parçalara ayırarak tefsîr etmiştir. Âyetlerin tefsîrinde lügavî izâhâta ağırlık verilmiş, soru cevap üslûbuyla yapılan değerlendirmelere genişlik kazandırılmış, fâide ve tenbîh gibi başlıklarla bazı nüktelere dikkat çekilmiştir. Arapça olan eser üzerine Salim Hodzha yüksek lisans çalışması yapmıştır.¹⁰⁷ Yazma eser kütüphanelerinde eserin nüshaları bulunmaktadır.¹⁰⁸

8. *Tefsîr-i Âyetü'l-Kürsî*: Eser, Bakara sûresinin 255. âyetinin tefsîridir. Es'ad Efendi bu eserinde de Yâsîn sûresi tefsîrindeki üslûbunu kullanmıştır. Mezkûr âyet *Îrâb*, *Beyân* ve *Tefsîr* başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde tahlil etmiştir. Mustafa Özel, bir makâle kapsamında tefsîrin transkripsiyonu yapmıştır.¹⁰⁹ Dili Türkçe olan ve muhtelif yazmaları bulunan¹¹⁰ eser Kırımî Hacı Hâfız Mehmed tarafından tabedilmiştir.¹¹¹

Kütüphane kayıtlarında ve bazı akademik çalışmalarda Es'ad Efendi'ye isnâd edilen iki risâleyi burada zikretmeliyiz. Bu risâlelerden birisi *Tefsîr-i Âyet-i ve'l-Kamera Kaddernâhu*¹¹² isimli risâledir. Bu risâle müstakillen telif edilmiş bir eser olmayıp, Es'ad Efendi'nin *Hulâsatü't-Tebyîn*'de Yâsîn sûresi 39. âyetin tefsîrini yaparken verdiği bilgilerden

¹⁰⁵ Bakara 2/214, 250, 286; Âli İmrân 3/126, 147; Enfâl 8/12; Rum 30/4, 5; Mü'min 40/51; Feth 48/1, 2, 3; Saff 61/13.

¹⁰⁶ Bazı nüshalar için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Nûruosmâniye, no: 1282/1; Hamidiye, no: 1461/2; Es'ad Efendi, no: 92/1.

¹⁰⁷ Salim Hodzha, "*Şeyhülislâm M. Es'ad Efendi'nin Tefsîru'l-Âyâtî'l-Musaddera Bi-Kelîmeti Rabbenâ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*" (Yüksek Lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

¹⁰⁸ Eserin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no: 771/1; Pertev Paşa, no: 47; Lala İsmâil, no: 8/1.

¹⁰⁹ Mustafa Özel, "*Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin Âyetü'l-Kürsî Tefsîri*", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 10 (2003): 81-105.

¹¹⁰ Eserin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, no: 54; Hâlet Efendi, no: 23/1; Pertevniyal, no: 96/5.

¹¹¹ *Âyetü'l-Kürsî Tefsîri Tercemesi* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, ty.).

¹¹² Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, no: 633/10.

müteşekkildir.¹¹³ Diğeri ise *Risâle fi İhtilâfi'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*¹¹⁴ isimli risâledir. Aynı şekilde bu risâle de Es'ad Efendi'nin müstakil olarak telif ettiği bir eser değildir. Söz konusu risâle, Es'ad Efendi'nin *Hulâsatü't-Tebyîn*'de Yâsin sûresi 82. âyetin tefsîri esnasında zikrettiği ma'lûmâtan ibârettir.¹¹⁵

Ayrıca bazı kaynaklarda müellifin Damad İbrâhim Paşa'ya ithafen telif ettiği ve çiçekçiliğe dair olan *Gülzâr-ı İbrâhim*¹¹⁶ isimli bir eserinden ve yine Damad İbrâhim Paşa'ya ithafen telif ettiği *Bülbül-nâme*¹¹⁷ isimli bir eserinden bahsedilmektedir. Fakat bu eserlerin herhangi bir nüshasına rastlanulamamıştır. Es'ad Efendi'nin bazı fetvâları Hafız Mehmed tarafından derlenen *Netîcetü'l-Fetâvâ*¹¹⁸ isimli eserde yer almıştır.¹¹⁹

III. Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsîri Sûreti Yâsin İsimli Eseri

Eser, Es'ad Efendi'nin rivâyet ve dirâyet üslûbunu mezc ederek kaleme aldığı Yâsin sûresi tefsîridir. Es'ad Efendi tefsîrine, *berâ'at-i istihlâl* üslûbuyla, yani eserin münderecâtıyla uyumlu ifâdelerle bezeli bir mukaddime ile şu şekilde başlamıştır:

“Sübhâne men seleha min leyli'l-beşerîyyeti nehâra'r-rûhâniyyeh, sümme kaddera li-kameri'l-kalbi menâzile'l-'irfân müstefizan min şemsi

¹¹³ bkz. Şeyhülislâm Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn fi tefsîri sûreti Yâsin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 473, vr. 75a-81a.

¹¹⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekke, no: 310/5.

¹¹⁵ bkz. Şeyhülislâm Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn fi tefsîri sûreti Yâsin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 473, vr. 151b-158b.

¹¹⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 239.

¹¹⁷ Sâlim Efendi, *Tezkire*, 73.

¹¹⁸ Hafız Mehmed b. Ahmed el-Kedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ* (İstanbul: Dâru't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1237).

¹¹⁹ Kütüphane kayıtlarında ve bazı akademik çalışmalarda Es'ad Efendi'ye isnâd edilen iki risâleyi burada zikretmeliyiz. Bu risâlelerden birisi *Tefsîr-i Âyet-i ve'l-Kamera Kaddernâhu* (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, no: 633/10) isimli risâledir. Bu risâle müstakillen telif edilmiş bir eser olmayıp, Es'ad Efendi'nin *Hulâsatü't-Tebyîn*'de Yâsin sûresi 39. âyetin tefsîrini yaparken verdiği bilgilerden müteşekkildir. (bkz. Şeyhülislâm Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsîri Sûreti Yâsin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 473, vr. 75a-81a) Diğeri ise *Risâle fi İhtilâfi'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekke, no: 310/5) isimli risâledir. Aynı şekilde bu risâle de Es'ad Efendi'nin müstakil olarak telif ettiği bir eser değildir. Söz konusu risâle, Es'ad Efendi'nin *Hulâsatü't-Tebyîn*'de Yâsin sûresi 82. âyetin tefsîri esnasında zikrettiği ma'lûmâtan ibârettir. (bkz. Şeyhülislâm Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn fi tefsîri sûreti Yâsin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 473, vr. 151b-158b).

Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 371
nûri'r-Rahmâniyyeh. Ve edârahû li-istidrâki fuyûzâtihâ 'alâ mâ emer. İz
le'ş-şemsü yenbeğî lehâ en tûdrike'l-kamer. Nahmeduhû 'alâ mâ
yüşâhidü âsâri emrihî hînemâ yürîdü beyne'l-kâfi ve'n-nûn.
Fesübhânellezî bi-yedihî melekûtü külli şey'in ve ileyhi türce'ün.
Hamden yüvâkizühû'l-isnâni takrîran ve tasdîkâ, fe'azzezna bi-sâlisin
'amelen vesîkan ve tahkîkâ. Ve na'buduhû 'alâ mâ fetaranâ evvele
merratin ve hüve bi-külli halkin 'alîm. Fe-sübhânellezî ba'de'l-ifnâ-i bi-
sayhatin ahyâ'l-'izâme bi-nefhatin ve hiye ramîm, 'ibâdeten envera
kabesin yuktebesü bi-nâri'l-mehabbeti mine'ş-şeceri'l-ahdari'l-yakîn,
'ibâdete men yekûlü yâ leytenî kavmî ya'lemûn bimâ ğafera lî Rabbî ve
ce'âlenî mine'l-mükramîn. Ve nusallî 'alâ men nâdâhullâhu [2a]
semiyen bi-kalbin furkânihî'l-kadîm ve akseme bi'l-Kur'âni'l-Hakîm,
'alâ risâletihî 'alâ sırâtin müstakîm. Salâten kad câe racûlü'r-ruhi bihâ
min aksâ'l-medîneti'l-kudsi ve yes'â li-edâ'ihâ ve 'alâ âlihî ve eshâbihî ve
ehli'n-na'îm, selâmün kavlen min Rabbin Rahîm."¹²⁰

Es'ad Efendi bu eserini, bazı dostlarının Yâsîn sûresini tefsîr
etmesini kendisinden talep etmelerine binâen kaleme aldığını ise şu
şekilde ifâde etmiştir:

"... dânen-de-i habâyâ-yı me'ârif ve şinâsende-i mezâyâ-yı letâyif
olan ihvân u hallândan ba'zıları sûre-i şerîfe-i mezbûrede rivâyeten ve
dirâyeten akvâl-i cehâbize-i müfessirîn-i kirâm ber-vech-i terceme le'âli-i
şehvârâvâr-ı simt-ı ta'bîrât-ı türkiyyeye keşîde kılınmak üzere bu 'abd-i
kemîne-i kem-bida'a ve kasîru'l-bâ'adan iltimâs u istid'â kıldıklarında...
"¹²¹

Es'ad Efendi, Yâsîn sûresinin Osmanlı döneminde Türkçe olarak
telif edilmiş bilinen en kapsamlı tefsîri diyebileceğimiz bu eserini Sultan
I. Mahmud'a ithâf etmiştir:

"İşbû kalb-i Kur'ân olan sûre-i Yâsîn tefsîr-i şerîfini taht-nişîn-i zill-
i Rabb-i 'İzzet, halîfe-i gerdûn-i haşmet, sultânü'l-hâfikayn, hâdimü'l-
harameyni'ş-şerîfeyn, hâmi'l-milleti ve'd-dîn, [4a] mâhi'l-mezâlimi 'ani'l-
müslimîn, pâdişâh-ı 'adâlet-şi'âr, şehinşâh-ı sipihr iktidâr es-sultân
ibni's-sultân es-sultânü'l-ğâzî **Mahmûd Hân** ebedallâhu hilâfete-hû ilâ
ebedi'l-âbâd bi-ecli'n-nasri ve'l-imdâd ve eyyedehû bi-cünûdin min

¹²⁰ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 1b-2a.

¹²¹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 2b.

'indihî ve âtâhu mülken lâ yenbeğî li-ehadin min ba'dihî hazretleri kibel-i humâyûnlarına 'arz u takdîm eyledim."¹²²

Hulâsatu't-Tebyîn'in yazma eser kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz nüshaların listesi şu şekildedir:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 270, 90 yk., 31 st., 207x130-159x67 mm. İstinsah tarihi: 1161.

2. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 258, 111 yk., 23 st., 213x133-165x79 mm. İstinsah tarihi: 1178.

3. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no: 23/2, 9-109 yk., 25 st., 201x123,151x71 mm. İstinsah tarihi: 1210.

4. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no: 44, 144 yk., 19 st., 205x124,150x64 mm.

5. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, no: 773/3, 77-181 yk., 23 st., 213x133,150x77 mm.

6. Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, no: 51/2, 2-125 yk., 25 st., 210x135,151x75 mm.

7. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no: 1461/4, 47-151 yk., 21 st., 310x200,180x95 mm.

8. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, no: 176, 100 yk., 25 st., 260x130,168x75 mm.

9. Süleymaniye Kütüphanesi, M. Arif, M. Murad, no: 163, 185 yk., 19 st., 213x123-155x063 mm.

10. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 473, 167 yk., 19 st., 215x129,150x063 mm.

11. Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Dergahı, no: 2/2, 7-83 yk., 25 st.; 215x145-160x85 mm.

12. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 7619, 167 yk., 17 st., 214x144-162x88 mm. İstinsah tarihi: 1175.

13. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 4580, 217 yk., 15 st., 195x133-145x76 mm.

14. İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları, no: 759, 105 yk., 23 st., 205x140-140x80 mm.

15. İstanbul, Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, no: 700, 1677, 1753, 2245

16. Ankara Milli Kütüphane Yazmaları, no: A236/2, 120 yk., 25 st., 208x148-165x73 mm.

¹²² Es'ad Efendi, *Hulâsatu't-tebyîn*, vr. 3b-4a.

Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 373

17. Ankara Milli Kütüphane Yazmaları, no: A3371/2, 105 yk., 25 st., 215x135-140x70 mm.

18. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, no: 156, 180 yk., 19 st., 208x128-142x58 mm.

19. Mısır Milli Kütüphanesi, Mecâmî-i Türkî Talat, no: 152, 177 yk., 17 st., 120x180 mm.

20. Mısır Milli Kütüphanesi, Mecâmî-i Türkî Talat, no: 16, 160 yk., 19 st., 210x135 mm.

21. Mısır Milli Kütüphanesi, Tefsîr-i Türkî Talat, no: 8, 142 yk., 19 st., 125x205 mm.

22. Mısır Milli Kütüphanesi, Tefsîr-i Türkî Talat, no: 2, 169 yk., 21 st., 150x200 mm.

Bu nüshalar arasında, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye koleksiyonu, 473 numarada bulunan nüsha, eserin telif edildiği 1157/1744¹²³ senesinde istinsâh edilmesi¹²⁴ sebebiyle öne çıkmaktadır. Nüsha dönemin önde gelen hattatlarından Hamzazâde Mehmed Sâid Efendi (ö. 1159/1746) tarafından istinsâh edilmiştir. Cildi, yazı özellikleri ve tezyînâtı bu nüshanın özel bir nüsha olduğunu göstermektedir. Bu nüshanın müellif hattından istinsah edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

A. Tefsîrin Kaynakları

Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*'in mukaddimesinde, eserini telif ederken müracaat ettiği kaynaklardan bazılarını şu şekilde zikretmiştir:

"...isti'ânet-i Hazret-i Müfizu'l-Hayri ve'l-Berakât ile ukaddimü riclen ve u'ahhiru uhrâ, mütevekkilen 'alâllâhi celle ve 'alâ emr-i mültemis ü müsted'âya mübâderet kılıp, evvelen *İbn-i Sadruddîn Şiroânî*'nin sûre-i kerîme-i mezkûre tefsîrinden ve ba'dehû *Tefsîr-i Beydâvî* ve *Tefsîr-i Kebîr* ve *Tefsîr-i İbn-i Âdil* ve *Tefsîr-i Beğavî* den ve sâ'ir tahrîr ve terceme olunan dekâyik u hâkâyik-i şettâ ve kâva'id ü nükât ü mezâyâ mu'temedün ve mevsûkun bihî mahallerden ahz ü tahrîr..."¹²⁵

¹²³ "Gibbe hâzâ işbû *Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn* ile nâmzed olan kitâb-ı güzîn, târîh-i رشم و تزيار 'akabindeki 'aded-i tâmmın, evvel-i sülüs-i sânisinin âhiri senesinde bi-'avnillâhî'l-Melikî'l-'Allâm resîde-i hüsn-i hitâm oldu." Es'ad Efendi, eserin telifine muammalı bir tarih kaydı düşmüştür. Mezkûr ifâde hicrî 1157 senesine tekâbül etmektedir.

¹²⁴ Ketebehu'l-fakîr Muhammed Sa'îd el-Ma'rûf bi-Hamzazâde târîhî'l-mezbûr.

¹²⁵ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 3a.

Bu tefsîrlerin dışında, eserinde bizzat zikrettiği isimlere bakarak, Es'ad Efendi'nin birçok eserden istifade ettiğini söyleyebiliriz. Es'ad Efendi'nin isim vererek atfı yaptığı eser ve müellifleri -zikredildiği varak numaralarını da göstererek- kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

1. Aristo,¹²⁶ **[134b]**
2. *Mecistî*,¹²⁷ Batlamyûs, **[85a]**
3. *Coğrafya*,¹²⁸ Batlamyûs, **[85a]**
4. *Eflâtûn*,¹²⁹ **[134b]**
5. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767),¹³⁰ **[125a], [156a]**
6. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820),¹³¹ **[125a]**
7. *el-Akîdetü't-Tahâviyye*,¹³² Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (ö. 321/933), **[153a], [154a]**
8. *Şerhu't-Tahâvî*,¹³³ **[155a]**
9. Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî el-Basrî (ö. 324/935-36),¹³⁴ **[152a], [158b]**
10. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*,¹³⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâturîdî (ö. 333/944), **[155b], [157a]**
11. *Müntekâ*,¹³⁶ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî el-Hakîm eş-Şehîd (ö. 334/945), **[156a]**

¹²⁶ Mahmut Kaya, "Aristo", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 375-378.

¹²⁷ Cengiz Aydın ve Gülseren Aydın, "Batlamyus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 197.

¹²⁸ Aydın ve Aydın, "Batlamyus", 198-199.

¹²⁹ Fahrettin Olguner, "Eflâtun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 469-476.

¹³⁰ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 131-138.

¹³¹ Bilal Aybakan, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 223-233.

¹³² Bkz. Arif Aytekin, "el-Akîdetü't-Tahaviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 259-260.

¹³³ Eser, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî'nin *el-Akîdetü't-Tahaviyye* isimli eseri üzerine yapılmış şerhtir. Eser üzerine yapılmış birçok şerh çalışması bulunmaktadır. Fakat müellif sarahaten isim belirtmediği için bu şerhin hangisi olduğu tespit edilememiştir. Bkz. Aytekin, "el-Akîdetü't-Tahaviyye", 260.

¹³⁴ İrfan Abdülhamid, "Ebu'l-Hasan Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 444-447.

¹³⁵ Bkz. Bekir Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 32-33.

12. *Kitâbü'l-Yenâbî*,¹³⁷ Ebû Ya'kûb İshâk b. Ahmed es-Sicistânî (ö. 393/1003 [?]), [8a]

13. *Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*,¹³⁸ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), [57a]

14. *el-Keşf ve'l-Beyân*,¹³⁹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035), [16b]

15. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066),¹⁴⁰ [6a]

16. *Letâifü'l-İşârât*,¹⁴¹ Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), [16b]

17. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân el-Cürcânî (ö. 471/1078-79),¹⁴² [71a]

18. *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*,¹⁴³ İmâmu'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 478/1085), [156b]

19. Ebû'l-Usr Fahrulislâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089),¹⁴⁴ [156a]

20. *Usûl*,¹⁴⁵ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), [156a], [158b]

21. *Tefsîru'l-Vasît*,¹⁴⁶ Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nîsâbûrî (ö. 486/1075), [155b]

¹³⁶ Bkz. Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 196.

¹³⁷ Bkz. Avni İlhan, "Ebû Ya'kûb es-Sicistânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 10: 253.

¹³⁸ Bkz. Hulusi Kılıç, "Tâcu'l-Lüga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 356-357.

¹³⁹ Bkz. Mehmet Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 29.

¹⁴⁰ Bkz. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 58-61.

¹⁴¹ Bkz. Süleyman Uludağ, "Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 474.

¹⁴² Bkz. Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkahir el-Cürcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1: 247-248.

¹⁴³ Bekir Topaloğlu, "eş-Şâmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 331-333.

¹⁴⁴ Bkz. Murteza Bedir-Ferhat Koca, "Ebû'l-Usr Pezdevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 64-266.

¹⁴⁵ Bkz. Murteza Bedir, "Usûlü's-Serahsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 221-222.

22. Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111),¹⁴⁷ [6b], [107a]

23. *Tebşiratü'l-Edille*,¹⁴⁸ Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (ö. 508/1115), [99a], [156a]

24. *Bahru'l-Kelâm*,¹⁴⁹ Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, [156a], [157b]

25. *Me'âlimü't-Tenzîl*,¹⁵⁰ Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), [3a]

26. *et-Teyşîr fi't-Tefsîr*,¹⁵¹ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142), [16b]

27. *Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl*,¹⁵² Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), [29a], [141b]

28. *Şerhu Te'vîlâti'l-Kur'ân*,¹⁵³ Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 539/1144), [152b]

29. *Milel ve Nihal*,¹⁵⁴ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153), [95b]

30. İbn Dehhân Ebû Muhammed Saîd b. el-Mübârek el-Bağdâdî (ö. 569/1174),¹⁵⁵ [65a]

¹⁴⁶ Bkz. Abdurrahman Çetin, "Vâhidî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 439.

¹⁴⁷ Bekir Karlığa, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 518-530.

¹⁴⁸ Bkz. Muhammed Aruçi, "Tebşiratü'l-Edille", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 225-226.

¹⁴⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Bahrü'l-Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 516.

¹⁵⁰ Bkz. Saffet Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 203-204.

¹⁵¹ Bkz. Ayşe Hümeysra Aslantürk, "Necmeddin Nesefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 572.

¹⁵² Bkz. Ali Özek, "Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 329-330.

¹⁵³ Hacı Mehmet Günay, "Alâeddin Semerkandî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 471.

¹⁵⁴ Ömer Faruk Harman, "el-Milel ve'n-Nihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 58-60.

¹⁵⁵ Bkz. Süleyman Tülücü, "İbnu'd-Dehhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 8-9.

Şeyhülislâm Mehmed Es' Ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 377

31. *el-Kifâye fi'l-Hidâye*,¹⁵⁶ Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî (ö. 580/1184), [153b], [155b]

32. *Mefâtîhu'l-Gayb*,¹⁵⁷ Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö. 606/1210), [3a]

33. *el-Erba'în fi Usûli'd-Dîn*,¹⁵⁸ Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, [153a]

34. *el-Mebâhisü'l-Maşrikiyye*,¹⁵⁹ Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, [84a]

35. Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr el-Hârizmî es-Sekkâkî (ö. 626/1229),¹⁶⁰ [51b], [71a]

36. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*,¹⁶¹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), [109a]

37. Sadrüddîn Muhammed b. İshâk Konevî (ö. 673/1274),¹⁶² [10a]

38. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*,¹⁶³ Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer el-Beydâvî (ö. 685/1286), [3a], [67b]

39. *Tavâli'u'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr*,¹⁶⁴ Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, [153a]

40. *Şerhu't-Tavâli'*¹⁶⁵ [107a]

¹⁵⁶ Bkz. Muhammed Aruçi, "Nûreddin Sâbûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 360.

¹⁵⁷ Bkz. Lütfullah Cebeci, "Mefâtîhu'l-Gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 348-350.

¹⁵⁸ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Erbain", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 271.

¹⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 1: 1577-1578.

¹⁶⁰ Bkz. İsmail Durmuş, "Ebû Ya'kûb Sekkâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 332-334.

¹⁶¹ Mahmut Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 251-258.

¹⁶² Bkz. Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 35: 420-425.

¹⁶³ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 260-261.

¹⁶⁴ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Tavâli'u'l-Envâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 180-181.

¹⁶⁵ Eser, Kâdî Beydâvî'nin *Tavâli'u'l-Envâr* isimli eseri üzerine yapılmış bir şerhtir. Fakat müellif bu şerhin kime ait olduğunu ifade etmemiştir. Eserin, Tavâli' şerhlerinin en meşhuru olan ve Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî (ö. 749/1349)

41. *'Umde*,¹⁶⁶ Ebû'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (ö. 710/1310), **[155a]**

42. *el-İ'timâd fi'l-İ'tikâd*,¹⁶⁷ Ebû'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, **[155a]**

43. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*,¹⁶⁸ Kemâleddin Abdürrezzâk b. Muhammed el-Kâşânî, (ö. 736/1335), **[4b]**

44. *Îzâh*,¹⁶⁹ Ebu'l-Meâlî el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân el-Kazvînî (ö. 739/1338), **[51b]**

45. *Keşfü'l-Keşşâf*,¹⁷⁰ Ömer b. Abdurrahman b. Ömer el-Fârisî el-Kazvînî (ö. 745/1344), **[155b]**

46. *Ta'dîlu'l-Ulûm*,¹⁷¹ Sadruşşerî'a es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd el-Buhârî (ö. 747/1346), **[152b]**, **[154a]**

47. *Tavzîh*,¹⁷² Sadruşşerî'a es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd el-Buhârî, **[158a]**

48. *Kitâbu'r-Rûh ve'n-Nefs*,¹⁷³ İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), **[107b]**

49. *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*,¹⁷⁴ Adududdîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî (ö. 756/1355), **[152b]**

tarafından telif edilen *Metâli'u'l-Enzâr* olması muhtemeldir. Bkz. Yavuz, "Tavâliu'l-Envâr", 180-181.

¹⁶⁶ Bkz. Murteza Bedir, "Ebu'l-Berekat Nesefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 568.

¹⁶⁷ Eser, müellifin kendisine ait olan Umde isimli eser üzerine yine kendisinin yaptığı şerhtir. Bedir, "Ebu'l-Berekat Nesefî", 568.

¹⁶⁸ Bkz. Süleyman Uludağ, "Abdürrezzâk Kâşânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 5.

¹⁶⁹ Eser, müellifin yine kendisine ait olan ve Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun üçüncü bölümünün ihtisârı olan *Telhîsu'l-Miftâh* isimli esere yapılmış bir şerhtir. Bkz. İsmail Durmuş, "Hatîb Kazvînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 157.

¹⁷⁰ Eser, Ebu Hafs Ömer b. Abdurrahman el-Kazvî'nin (745/1344) Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf*'ı üzerine kaleme aldığı haşiyedir. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1480.

¹⁷¹ Bkz. Şükrü Özen, "Sadruşşerî'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 429-430.

¹⁷² Eser, müellifin kendisine ait olan *Tenkîhu'l-Usûl* isimli esere yine kendisinin kaleme aldığı şerhtir. Şükrü Özen, "Tenkîhu'l-Usul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 455-458.

¹⁷³ Mustafa Çağrıncı, "er-Rûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 199-200.

Şeyhülislâm Mehmed Es' Ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 379

50. *Makâsîd*,¹⁷⁵ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390), **[152b]**

51. *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh*,¹⁷⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, **[152b]**, **[158b]**

52. *Mutavvel*,¹⁷⁷ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, **[134b]**

53. *Şerhu'l-Akâid*,¹⁷⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, **[152b]**, **[153b]**

54. *Şerhu'l-Makâsîd*,¹⁷⁹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, **[156b]**

55. *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*,¹⁸⁰ Seyfüddîn Ahmed el-Ebherî (ö. 800/1397), **[154a]**

56. *Şerhu'l-Mevâkîf*,¹⁸¹ Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 816/1413), **[16a]**, **[128a]**

57. *Şerhu't-Tecrîd*,¹⁸² **[153a]**

58. *Kâmûsü'l-Muhît*,¹⁸³ Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), **[66b]**

¹⁷⁴ Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "el-Mevâkîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 422-424.

¹⁷⁵ Bkz. Sinanoğlu, "el-Makâsîd", 420-421.

¹⁷⁶ Eser, Sadruşşerî'a Ubeydullah b. Mes'ûd'un (ö. 747) fıkıh usulüne dair *Tenkîhu'l-Usûl* adlı eserine, yine kendisi tarafından yazılan *Tavzîh* isimli şerh üzerine Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî tarafından *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-tenkîh* adıyla yazılan haşiyedir. Bkz. Özen, "Tenkîhu'l-Usul", 456-457.

¹⁷⁷ Şükrü Özen, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 306-307.

¹⁷⁸ Eser, Ebû Hafs Neseî'nin (ö. 537/1142) *Akâid'i* üzerine, Teftâzânî tarafından yazılan şerhtir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Akaidü'n-Neseî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 218-219.

¹⁷⁹ Müellifin kendisine ait olan *Makâsîd* isimli esere, yine kendisinin telif ettiği şerhtir. Sinanoğlu, "el-Makâsîd", 420-421.

¹⁸⁰ Eser, İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair kaleme aldığı *Muhtasaru'l-müntehâ* isimli esere, Adududdîn el-Îcî tarafından yapılmış şerh üzerine yapılmış bir haşiyedir. Bkz. Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 68-69.

¹⁸¹ Eser, Adududdîn Îcî'nin *el-Mevâkîf* adlı eserine, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî'nin yazdığı şerhtir. Bkz. Sinanoğlu, "el-Mevâkîf", 423.

¹⁸² Eser, Nasîruddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdu'l-İ'tikâd* isimli eseri üzerine yapılmış bir şerhtir. Eser üzerine yapılmış muhtelif şerhler bulunmaktadır. Fakat müellif isim zikretmediği için bu şerhin hangisi olduğu tespit edilememiştir.

59. *Ravzü'l-Meslûf*,¹⁸⁴ Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, **[66b]**

60. *Fusûlü'l-Bedâyi' fi Usûli's-Şerâi'*,¹⁸⁵ Molla Fenârî (ö. 834/1431), **[156b], [158a]**

61. *el-Müsâyere fi'l-Akâidi'l-Münciyye fi'l-Âhire*,¹⁸⁶ İbnü'l-Hümâm Kemâluddîn Muhammed es-Sivâsî (ö. 861/1457), **[153b], [156a]**

62. *Tefsîru İbni Âdil*¹⁸⁷ (*el-Lübâb fi Ulûmi'l-Kitâb*), Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Âdil ed-Dimaşkı el-Hanbelî (ö. 880/1475'den sonra), **[3a], [115b]**

63. *Habâ'ik fi Ahbâri'l-Melâ'ik*,¹⁸⁸ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), **[102b]**

64. *et-Tekmile fi Şerhi't-Tezkire*,¹⁸⁹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Hufrî (ö. 932/1525'den sonra), **[84a]**

65. Abdullâh b. Muhammed el-Hüseynî el-Magribî et-Tablâvî (ö. 1027/1618),¹⁹⁰ **[62a]**

66. *Tefsîru Sûrati Yâsîn*,¹⁹¹ Muhammed Emîn b. Sadruddîn eş-Şirvânî (ö. 1036/1627), **[3a]**

67. *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*,¹⁹² Ebû Muhammed Abdusselâm b. İbrâhîm el-Lekânî (ö. 1078/1668), **[154b], [157b]**

¹⁸³ Bkz. Hulusi Kılıç, "el-Kâmûsü'l-Muhît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 287-288.

¹⁸⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 920.

¹⁸⁵ Hakkı Aydın, "Fusûlü'l-Bedâyi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 229-230.

¹⁸⁶ Bkz. Şerafettin Gölcük, "el-Müsâyere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 81.

¹⁸⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1543.

¹⁸⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 629.

¹⁸⁹ Eser, Nasîruddîn et-Tûsî'nin astronomi ilmine dair kaleme aldığı *Tezkire* isimli eser üzerine yapılmış bir şerhtir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 392.

¹⁹⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyeye*, 1: 475.

¹⁹¹ Bkz. Ramazan Altıntaş, "Sadreddinzâde Şirvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 208.

¹⁹² Asıl adı *Umdetü'l-Mürîd li-Cevhereti't-Tevhîd* olan eser, Ebû İshâk İbrahim b. İbrahim el-Lekânî'nin (ö. 1041/1631) manzum bir akaid metni olan *Cevheretu't-Tevhîd* isimli eserin üzerine, yine kendisi tarafından yapılan üç şerhten en hacimli olanıdır. Bkz. Emrullah Yüksel, "Cevheretü't-Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 457-458. Es'ad Efendi, bu esere *Şerh-i Kebîr* ismiyle de atıfta bulunmuştur. Bkz. vr. 155a.

68. *İşârât-ı Merâm*,¹⁹³ Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687), [154a], [157b]

B. Tefsîrin Metodolojisi

Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*'de âyetleri *Lügat*, *Îrâb*, *Beyân* ve *Tefsîr* olmak üzere dört başlık altında tahlil etmiştir. *Lügat* başlığı altında lafızların Türkçe karşılıklarını vermiş, *Îrâb* başlığı altında ise lafızların dil açısından konumunu ifade etmiştir. *Beyân* başlığı altında âyetlerin ayrıntılı analizini yapmış ve son olarak *Tefsîr* başlığı altında âyetlere topluca mana vermiştir. Es'ad Efendi yeri geldiğinde, âyetlerin felsefe, kelâm, tasavvuf ve astronomi gibi ilimlere taalluk eden yönlerine dair geniş izahlar yapmıştır. Âyetleri tefsîr ederken müşkil noktaları tavzih edecek başka âyetlerle, konuya taalluk eden hadislere, sahabe ve tabiun kavillerine mürâcaat etmiş, dirâyet ve rivâyet unsurlarını dengeli bir biçimde kompozit etmiştir. Es'ad Efendi'nin bu eserinde esas aldığı metodolojiyi birer örnek zikrederek başlıklar halinde şu şekilde detaylandırabiliriz:

1. Âyetin Âyetle Tefsîri

Es'ad Efendi Yâsîn sûresinin 45. âyetinde¹⁹⁴ yer alan *آتَقُوا* lafzını açıklarken Feth, A'râf ve Âl-i 'Imrân sûrelerine şöyle atıfta bulunmuştur.

“*آتَقُوا* kavlinde اتقا وقائق'den ifti'âldir. Ve lügatta وقائق mü'zî ve mükrihten fart-ı sıyânet ve şiddet-i ihtirâstır. Emmâ şer'de vikâyenin üç mertebesi vardır. Evvelki mertebesi, 'azâb-ı muhâlleda makzî olan şirkten sıyânettir ki sûre-i Feth'te¹⁹⁵ (وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى) kavli-i şerîfi onu mübeyyindir. İkinci mertebesi, fi'li yani terki ma'siyet olan her şeyden sıyânettir ki onu dahî sûre-i A'râf'ta¹⁹⁶ (وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا) kavli-i kerîmi mübeyyendir. Üçüncü mertebesi, Hakk'tan sırrı işgâl edip bi'l-

¹⁹³ Eser, Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşleri üzerine telif ettiği *el-Usûlu'l-Münîfe* isimli eser üzerine yine kendisinin kaleme aldığı şerhtir. Bkz. Ahmet Zeki İzgöer ve İlyas Çelebi, “Beyâzîzâde Ahmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 55.

¹⁹⁴ (وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ) *Onlara ne zaman: Hem geçmişte yaptıklarınıza, hem de istikbalde yapacaklarınıza dikkat edin, böylelikle merhamet edilmeye layık olun denilse (yüz çevirirler.)* Yâsîn, 36/45.

¹⁹⁵ *İnkâr edenler, gönüllerindeki cahiliyye çağının asabiyet ateşini ateşlendirdiklerinde, Allah, Peygamberine ve inananlara huzur indirdi; onların takva sözünü tutmalarını sağladı. Onlar, bu söze layık ve ehil kimselerdi. Allah her şeyi bilmektedir.* Fetih, 48/26.

¹⁹⁶ *Eğer, o memleketlerin halkları îmân etseler ve Allah'a karşı gelmekten sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereketlerin kapılarını açardık. Fakat onlar yalnadılar, biz de kendilerini işledikleri günahlarından dolayı yakalayverdik.* A'râf, 7/96.

külliyeye mâ sivâdan inkıtâ' ile Hakk'a yönelmeye mâni' olan şeyden tenezzüh ü sıyânettir ki onu dahî sûre-i Âl-i 'İmrân'da (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ)¹⁹⁷ kavlı-i şerîfi mübeyyindir. Ve bu makâmda murâd olan mertebe-i ûlâdır. Zîrâ muhâtab olanlar Âyetullâh'tan mu'riz olan keferedir."¹⁹⁸

2. Âyetin Hadisle Tefsîri

Es'ad Efendi Yâsîn sûresinin 38. âyetini¹⁹⁹ tefsîr ederken güneşin yörüngesine dâir bilgiler bulunan şu hadise müracaat etmiştir:

"وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا" kavlı-i şerîfinde hadîs-i sahîhte vârid olduğu üzere şemsin müstekarrı 'arş-ı a'lânın altındadır. Nitekim Rasûl-i Ekrem sallallâhu 'aleyhi ve sellem Ebû Zerr-i Gıfârî'ye buyurdular ki "Yâ Ebâ Zerr, şems nerede gurûb eder bilir misin?" Ebû Zerr, "Allâh ve Rasûlü a'lemdir" dedi. Sa'adet ile buyurdular ki "Şems gidip taht-ı 'arşta secde edip ba'dehû Cenâb-ı Hakk celle ve 'alâdan izin taleb eder. Ona izin verilip kemâ kân tulû' ve gurûb eder. Evvel-i halkından beri şemsin hâli bu vech üzere cârîdir. Lâkin bundan sonra bir vakt olur ki yine 'arş-ı a'lâ tahtına gelip secde edip izin taleb eylediğinde, izin verilmeyip mağribden tulû' eyle diye emr-i rabbânî sâdır olmağın şems dahî mağribden tulû' edip sürre-i semâya geldiğinde, yine ric'at edip mağribde gurûb etse gerektir. Üç gün 'ale't-tevâlî hâl-i şems bu minvâl üzere olup ba'dehû yine mu'tâd-ı kadîm üzere matla'ında tulû' eder. Ve ol vakit bâb-ı tevbe kapanıp kâfirlerin îmânı ve tâ'iblerin tevbeleri makbûl olmayıp (يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي (يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي نَاسِهَا خَيْرًا)²⁰⁰) nass-ı kerîminin mantûku zâhir olup bu hâlet-i hikmet-gâyetten sonra dünya yüz yirmi sene dahî karâr edip ba'dehû harâb u yebâb olsa gerektir."²⁰¹

¹⁹⁷ *Ey îmân edenler! Allah'a karşı gelmekten nasil sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının ve siz ancak müslümanlar olarak ölün.* Âl-i 'İmrân, 3/102.

¹⁹⁸ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 91a.

¹⁹⁹ (وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ) *Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir. Bu, mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir.* Yâsîn, 36/38.

²⁰⁰ *Onlar ancak kendilerine meleklere gelmesini veya Rabbinin gelmesini ya da Rabbinin ba'zı âyetlerinin gelmesini mi gözlüyorlar? Rabbinin âyetlerinden ba'zısının geldiği gün, daha önce îmân etmemiş veya îmânında bir hayır kazanmamış olan bir kimseye (o günkü) îmânı fayda vermez. De ki: Siz bekleyin. Şüphesiz biz de bekliyoruz.* En'âm, 6/158.

²⁰¹ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh* (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, ty.), Bed'ü'l-Halk, 4; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1997), İmân, 250. Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 72a-b.

3. Sahâbe ve Tâbiûn Kavli

Es'ad Efendi yeri geldiğince sahâbe ve tâbiûnun âyetlerin tefsîri bağlamında ifade ettikleri görüşleri zikretmeyi de ihmâl etmemiştir. Yâsîn sûresi 52. âyetin²⁰² tefsîrinde sahâbe ve tabiûn kavillerine şöyle atıf yapmıştır:

“يَا وَيْلَنَا” kavli-i şerîfinde وَيْل onunla 'azâb ve helâka du'â olunur bir kelimedir. وَيْل yerinde لَهُ وَيْلٌ denir. İbtidâ'iyet ile merfû' olmak üzere ve izmâr-ı fi'le mansûb dahî olur. Emmâ muzâf olduğunda ancak mansûb olur. Ve بَعَثْنَا مِن مَّرْقَدِنَا kavli-i şerîfinde istifhâmiyye olan مِن مَّرْقَدِنَا ile mecrûr masdar olup مِن مَّرْقَدِنَا'e müte'allik ve مِن سَانِيَةٍ müte'allik olmak üzere İbn-i 'Abbâs ve Dahhâk ve İbn-i Nüheyk'ten rivâyet olunmuştur. Ve مَرَقَدٌ masdar olmak da câizdir. مَرَقَدٌ ma'nâsına ism-i mekân olmak da câizdir. Müfreddir, makâm-ı cem'e ikâmet olunmuştur. Ve Übeyy b. Ka'b ve İbn-i 'Abbâs ve Katâde radiyallâhu 'anhum rivâyet eylediler ki kefere-i mesfûre يَا وَيْلَنَا ilâ âhiri'l-âyeh, dedikleri bunun içindir ki Cenâb-ı Hakk celle ve 'alâ iki nefha beyninde onlardan 'azâbı ref' etmekle uyurlar da nefha-i ahîreden sonra ba's olunduklarında ehvâl-i kıyâmeti mu'âyene ettikleri ecilden وَيْل ile du'â ederler dediler.”²⁰³

4. Dilbilimsel İzah

Es'ad Efendi lafızların lügavî izâhları üstünde ihtimamla durmuştur. Bu bağlamda yaptığı izahlar, kendisinin Arap dili sahasındaki yetkinliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yâsîn sûresi 37. âyetin tefsîrinde yaptığı şu izahı örnek olarak zikredebiliriz:

“وَأَيُّ لَهْمٍ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ” kavli-i şerîfinde نَسْلَخُ'nin iki isti'mâli vardır. Biri nez' u keşt ma'nâsıdır. Ve biri ihrâc u ızhâr ma'nâsıdır. Nez' ma'nâsının misâli, نَسَلَخْتُ الشَّاةَ عَنِ الشَّاةِ ya'nî, koyundan deriyi yüzüp nez' ettim demektir. Ve ihrâc u ızhâr ma'nâsının misâli, نَسَلَخْتُ الشَّاةَ مِنَ الْإِهَابِ ya'nî, koyunu derisinden çıkardım demektir. Pes imdî نَسْلَخُ'nin iki isti'mâline göre âyet-i kerîme isti'âre kabîlindedir. İsti'mâl-i evvele göre şâtın cildi nez', müste'ârün minh olup mekân-ı leylden zav'ı izâle, müste'ârün leh olup ikisi dahî hissî olmakla, beynlerini câmi' emr-i 'aklîdir ki şâtın zuhûru, izâle-i ihâba terettüb etmesi gibi zulmetin zuhûru, izâle-i zav'a terettüb

²⁰² (قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ) “Vah halimize! Yattığımız yerden bizi kim kaldırdı?” derler. Onlara: “İşte Rahman olan Allah'ın vadettiği budur, peygamberler doğru söylemişlerdi” denir. Yâsîn, 36/52.

²⁰³ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 104.

edip, evvelâ isti'âre ism-i cins olan masdarda olup sâniyen müştakk olan نَسْلُحُ fi'linde olmakla, evvelki isti'âre-i asliyye-i tasrîhiyyedir. İkinci isti'âre-i tebe'iyedir. Ancak bu ma'nâya göre izâ-i müfâce'enin mefâdı gerçi zâhir olmaz, emmâ fâ-i ta'kîbiyye mevki'inde olmuş olur. İsti'mâli sâniye göre ki Şeyh Abdülkâhir ve Sekkâkî mezhebi üzere سلخ ihrâc ma'nâsına olduğunun misâli, سلخت الشاة من الاهداب dır ki yine isti'âre tarîki üzere "Nehârî leylden ihrâc ederiz" demek olur."²⁰⁴

5. Şiirle İstişhâd

Bir dîvân sâhibi olan Es'ad Efendi'nin üç dilde şiir inşâdına muktedir olduğu bilinmektedir. Onun bu özelliği kaleme aldığı bütün eserlerinde de görülmektedir. Es'ad Efendi, yeri geldiğinde Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri eserlerine dercetmiştir. Yâsîn sûresi 66. âyetin²⁰⁵ tefsîrini burada örnek olarak zikredebiliriz:

"وَلَوْ نَشَاءُ"da لَوْ kelimesi evvelin imtinâ'ından ötürü sâniyin imtinâ'ı içindir, isterse şart ve cezâ müsbit olsun, isterse menfî olsun. Gereke biri müsbit olup biri menfî olsun. 'İnde'l-cumhûr meşhûr olan budur. Ve az kere de sâniyin imtinâ'ı ecli için evvelin imtinâ'ı için olur. Ya'nî sâniyin intifâsına 'alem evvelin intifâsı 'alemine 'illet olduğuna delâlet için olur demektir. Zîrâ lâzımın intifâsında melzûmun intifâsı bi'z-zarûredir ve bu isti'mâl-i 'Arabîdir.²⁰⁶ (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا) kavli-i şerîfi gibi. Rasûlullâh 'aleyhissalâtü vesselâmdan Hızır 'aleyhisselâm suâl olunduğunda buyurulan²⁰⁷ لَوْ كَانَ حَى لَزَارَى hadîs-i şerîfi gibi. Lâkin bu isti'mâl-i 'Arabî 'inde'l-cumhûr olan olan isti'mâl'e göre kalîldir ve erbâb-ı ma'kûle kâ'ide olmuştur. Pes imdî âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîf, ıstlâh-ı erbâb-ı ma'kûl üzere nice vârid olur ki Kur'ân-ı Kerîm erbâb-ı ma'kûl evzâ'ı üzere nâzil değildir diye i'tirâz vârid olmaz. وَلَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا isti'mâl-i kesîr üzere vârid olmuştur. Ma'nâ-yı şerîfi eğer onların 'aynlarını tams murâd eylesek, tams ederdik lâkin murâd eylemedik demektir. Eğer "Mukaddemin nakîzini istisnâ, sâniyin nakîzini müntic olmaz, bu

²⁰⁴ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 70b-71a

²⁰⁵ (وَلَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَى أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّى يُبْصِرُونَ) Dilesek onların gözlerini büsbütün kör ederdik. O zaman doğru yolu bulmaya koşuşurlar, ama nasıl göreceklerdi? Yâsîn, 36/66.

²⁰⁶ *Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah, onların nitelermelerinden uzaktır, yücedir.* Enbiyâ, 21/22.

²⁰⁷ *Şâyet hayatta olsaydı beni ziyâret ederdi.* Bu ifadenin mevzû olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûreddin Ali el-Herevî, *el-Masnû' fi ma'rifeti'l-mevzû'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atf Efendi, no: 693, vr. 5a.

takdîrce bu makâmda intâc nice olur?" diye suâl olunursa bu kâ'ide-i lügat üzere mübeyyendir. Zîrâ ehl-i lügat nakîz-i mukaddemi istisnâ ederler. Nitekim hamâsinin ²⁰⁸ لَطَارَتْ وَلَكِنَّهٗ لَمْ يَطِيرْ kavli gibi. Ve dahî Ma'arrî'nin ²⁰⁹ رَعَايَا وَلَكِنْ مَا لَهُنَّ دَوَامٌ kavli gibidir. Bundan sonra meşiyet ve irâde ve emsâli fi'illeri şart vâkı' olsa cevâb delâlet ve beyân etmekle mef'ûl hazf olunur. Meğer ki fi'lin ona ta'alluku garîb olursa hazf olunmaz. Nitekim şâ'irin ²¹⁰ وَلَوْ شِئْتَ أَنْ أَبْكِي دَمًا ... عَلَيْهِ وَلَكِنْ سَاحَةُ الصَّبْرِ أَوْسَعٌ kavli gibidir.²¹¹

C. Tefsîrin Muhtevası

Hulâsatü't-Tebyîn' de Es'ad Efendi âyetleri birçok vecihten tahlîl etmektedir. Bir önceki bölümde görüldüğü üzere, lafızların lügat açısından konumlandırılmasına azamî önem veren Es'ad Efendi, âyetlerin taalluk ettiği kelâmî meseleleri de ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Özellikle sûrenin 82. âyetini²¹² tefsîr edişi, müellifin kelâmî meseleleri ele almadaki titizliğini göstermektedir. Es'ad Efendi'nin yer yer âyetleri işârî yönden tefsîr ettiği de görülmektedir. Âyetlerin astronomi ve coğrafya gibi ilimlerle olan irtibatı da bu tefsîrin unsurlarındandır. Şimdi maddeler halinde, kısa örnekler vererek *Hulâsatü't-Tebyîn'*in muhtevasına ışık tutmaya çalışacağız.

1. Kelam

Mâturidî anlayışına sahip olan Es'ad Efendi âyetlerin kelâmî vecihlerini de bu pespektifle izah etmiştir. Yer yer Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki münakaşalara değinmiş ve Mu'tezile'nin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Yâsîn sûresinin 43. ve 44. âyetlerini²¹³ tefsîr edeken, Mu'tezile'nin aslah anlayışını tenkit etmesini örnek olarak zikredebiliriz:

²⁰⁸ Daha önce bir toynaklı uçabilseydi o da uçardı, fakat hiçbir toynaklı uçamadı.

²⁰⁹ Eğer devletler için devâm olsa idi onlar da diğerleri gibi re'âyâ olurlar idi. Fakat onlar için devâm yoktur.

²¹⁰ Eğer kan ağlamayı isteseydim ağlardım, fakat sabrın sahası daha geniştir.

²¹¹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 133b-134a.

²¹² (إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ) *Onun emri bir şeyi murad edince ona sâdece ol demektir, o da olurur.* Yâsîn, 36/82 Bkz. Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 151b-158b.

²¹³ (وَإِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَمَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ) *Biz istesek onları suda boğarız da kendileri için ne imdat çağırısı yapan olur, ne de kurtarırlar. Ancak tarafımızdan bir rahmet olarak ve bir süre kadar daha yaşasınlar diye kurtarırlar.* Yâsîn, 36/43-44.

“إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا” kavli-i şerîfinde istisnâ muttasıldır. Ba’zılar munkatı’dır dediler. Muttasıl olduğuna göre ma’nâ *الرحمة من الله لا تخجون من الغرق البتة ولكن رحمة منا هي التي تنجهم* demektir. Munkatı’ olduğuna göre ma’nâ *الرحمة من الله لا تخجون من الغرق البتة ولكن رحمة منا هي التي تنجهم* demektir. Bundan sonra ma’lûm ola ki bu âyet-i kerîmede mezheb-i Mu’tezile’yi ibtâl vardır. Zîra Mu’tezile derler ki Hakk te’âlâyâ aslahı işlemek vâcibdir. İmdî onları Alâhu te’âlânın yâ ğark eylemesi onlar için aslahtır, yâhûd onları ibkâ eylemesi aslahtır. Ğark eylemesi aslah olduğuna göre ibkâları fi’l-i gayr-ı aslah olur. Bu takdîrce Allâhu te’âlâ üzerine vâcib olan fi’l-i aslahı terk lâzım gelir. İbkâsı aslah olduğuna göre rahmet olmamak iktizâ eder. Zîra mezheblerinde Hakk te’âlâ onlara aslah olanı işleyip gayrıyı işlememek vâcib idi. Cenâb-ı Bârî ise kendinden rahmet olmak üzere [90a] ihbâr buyurdu. Pes imdî bu ihbâr delâlet eyledi ki aslahı hıfz Cenâb-ı Hakk’a vâcib değildir. Ve ma’nâ demektir ki “Bizim onları inkâzımız üzerimize vâcib olmakla değildir, bel ki bizden rahmet u tefaddüldür” demek olmağın mezheb-i Mu’tezile’yi ibtâlâ delîldir.”²¹⁴

2. Tasavvuf

Tasavvufî meşrebine çok fazla vâkıf olmadığımız Es’ad Efendi’nin, *Hulâsatü’-t-Tebyîn*’de işârî yorumlara yer verdiği görülmektedir. Eserin başlangıcında hurûf-i mukatta’aya dair yaptığı ayrıntılı izâhât²¹⁵ tefsîrin tasavvufa taalluk eden münderecâtından addedilebilir. Es’ad Efendi, bazen *et-Te’vîl* başlığı altında da işârî yorumlara yer vermiştir. Sûrenin 33-35. âyetlerinin²¹⁶ tefsîrinden sonra yaptığı şu izâhât örnek olarak zikredilebilir:

“وَأَيُّ لَّهُمُ الْأَرْضُ” kavli-i şerîfiden âhir-i âyete dek mezâk-ı eshâbı bevâtın üzere, *âyeti* enfüsiyyeye ve *arzu* kalbe haml olunmak mümkündür. Ma’nâ-yı bâtını demektir ki Biz Evvel ve Âhir ve Bâtın ve Zâhir olan Rabb-i Kâdir onlara âyet ve ‘alâmeti kendi nefislerinde irâ’et eyledik ki arz-ı meyte-i kalbleri, mebde-i fıtratta me’ârif u kemâlâttan hâlî iken, ifâzâ-i ‘ulûm ve me’ârif ile pür-nümâ ve kabûl-i melekât ile ihyâ eyleyip, ondan habb-ı tâ’ât ve hasenât ihrâc eyledik. Behişt-i berîn ve firdevs-i

²¹⁴ Es’ad Efendi, *Hulâsatü’-t-tebyîn*, vr. 89b-90a.

²¹⁵ Bkz. Es’ad Efendi, *Hulâsatü’-t-tebyîn*, vr. 8a-19b.

²¹⁶ (وَأَيُّ لَّهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَجِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَفَجْرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ) *Ölü toprak onlar için bir delildir. Biz, onu diriltir ve ondan taneler çıkarırız da onlardan yerler. Meyvelerinden yesinler diye biz orada hurmalıklar, üzüm başları var etik ve içlerinde pınarlar fışkırttık. Bunları onların elleri yapmış değildir. Hâlâ şükretmeyecekler mi? Yâsîn, 39/33-35.*

güzünde ondan ekl ederler. Zîrâ dâru'l-huld ve'l-bekâda ikrâm olundukları ekseriyyen değildir, illâ semere-i a'mâl ve müberrâtlarıdır ki onlara izâka bahş-i çeşni-i hulûd olur. Ve dahî arz-ı kalblerinde nahîl-i ezkâr ve şecere-i îmândan ravzalar ibdâ' kıldık. Ol nahîl ve eşcârın usûlü arz-ı kalblerinde sâbit ve furû'u semâ-i ervâhlarındadır. Ve 'ineb-ı eşvâkı münbit olup ondan [68b] envâ'-ı me'ârif nübü'eder 'uyûn-i hikem tefcîr eyledik ki mükâşefâtı âsârında tenâvül ve temettü' kılıp, müşâhedâtı semerâtından müntefi' olsunlar için. Pes imdî bu kadar ni'am-ı celîle-i cezîleye şükr etmezler mi ki ²¹⁷(لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ) nass-ı şerîfinin mağzâ-yı beşâret-peymâsına mazhar olalar demektir"²¹⁸

3. Astronomi

Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin çok yönlü bir âlim olduğu, kaleme aldığı eserlerin içeriğinden anlaşılmaktadır. *Hulâsatü't-Tebyîn*'de, Yâsîn sûresi 39. âyetin²¹⁹ tefsîri bağlamında yaptığı geniş yorumlar ve çizimler,²²⁰ Es'ad Efendi'nin astronomi sahası ile de ilgili olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Müellifin takip eden âyette²²¹ yer alan ifâdelerinden bir kesit şu şekildedir:

"Ve kezâlik eflâkın dahî cümlesi tahdîben ve tak'îran küriyyetü's-şekldir. Ve bu ecsâm-ı küriyyenin cümlesi birbirini muhîttir. Evvelâ arz vasat-ı âlemedir. Ve kürre-i mâ', arzı ihâta-i gayr-ı tâmmе ile ihâta eylemiştir. *Ve kürre-i havâ, kürre-i mâyı ve kürre-i nâr, kürre-i havâyı ve kürre-i felek-i kamer, kürre-i nârı ve kürre-i felek-i 'utarid, felek-i kameri ve felek-i zühre, felek-i 'utaridi ve felek-i şems, felek-i zühreyi ve felek-i merîh, felek-i şemsi ve felek-i müşterî, felek-i merîhi ve felek-i zuhal, felek-i müşterîyi ve felek-i sevâbit* ki ona *felek-i burûc* dahî derler *felek-i zuhali ve felekü'l-eflâk* ki cümleden evsa' olmakla felek-i a'zam ve kevâkibden hâlî olmakla *felek-i atlas* derler, o dahî *felek-i sevâbiti* ihâta-i tâmmе ile ihâta etmiştir. Bu ecsâmın küllîsi birbirine mümâss-ı mütelâsık olup beynlerinde halâ yoktur. Ve felek-i a'zaman fevkinde dahî halâ u melâ yoktur dediler."²²²

²¹⁷ Hani Rabbiniz şöyle duyurmuştu: *Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir.* İbrâhim, 14/7.

²¹⁸ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 68a-b.

²¹⁹ (وَالْقَمَرَ قَدْرًا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ) *Ay için de birtakım menziller tayin ettik. Nihayet o, eğri hurma dalı gibi olur da geri döner.* Yâsîn, 36/39.

²²⁰ Bkz. Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 75a-81a.

²²¹ (لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ) *Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yürürler.* Yâsîn, 36/40.

²²² Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 83a-b.

4. Coğrafya

Yâsîn sûresi 40. âyetin tefsîrinde yaptığı yorumlar, Es'ad Efendi'nin coğrafya ilminin verilerinden de istifâde ettiğini göstermektedir. Şu ifâdeleri örnek olarak zikredebiliriz:

“Ve küre-i arzı dört kısma taksîm edip onun rub'-i şimâli ma'mûrdur ki rub'-i meskûn demekle meşhûr olup iki rub' cenûbu ile bir rûb' şimâli harâbdır dediler. Ve rub'-i ma'mûru dahî iklîm-i seb'aya taksîm edip tûlünü garb cânibinde sâhil-i Bahr-i Muhîtt'en ve Batlamyûs kavline göre cezâyir-i hâlidâtтан і'tibâr ettiler. Mikdâr-ı tûl yüz seksen derece ki dört bin fersah yerdir, cânib-i şarkta nihâyet і'tibâr ettiler ve ol yedi iklimden evvelki iklîmin ibtidâsı hatt-ı istivâdandır ki onda leyl ve nehâr dâimâ on iki sâ'at olup vasatında on üç sâ'attir. İkinci iklîmin ibtidâsı ki evvelki iklîmin âhirdir, nehâr-ı atvel onda on üç sâ'at ve on beş dakîkadır. Vasatında on üç sâ'at otuz dakîkadır. Üçüncü iklîm, nehâr on üç dakîka kırk beş dakîka olduğu mahaldir. Vasatında nehâr on dört sâ'attir. Dördüncü iklîm, nehâr on dört sâ'at ve rub' sâ'at olduğu mahaldir. Ve vasatında nehâr on dört buçuk sâ'at olur. Beşinci iklîm, nehâr on dört sâ'at ve bir sâ'atin nısfı ve rub'u olduğu mahaldir. Ve vasatında nehâr on beş sâ'at olur. Altıncı iklîm, nehâr on beş sâ'at ve rub' sâ'at olduğu mahaldir. Ve vasatında on beş buçuk sâ'at olur. Yedinci iklîm, nehâr on beş sâ'at ve bir sâ'atin nısfı ve rub'u olduğu mahaldir. Ve vasatında on altı sâ'at olur. Ve altmış üç 'arzında nehâr yirmi sâ'at ve altmış dört 'arzında nehâr yirmi bir sâ'at olur diye Batlamyûs *Mecistî*'de zikr eder. Ve altmış altı 'arzında nehâr yirmi üç sâ'at olur. Ve onun kavmi vuhûşa şebîh diye *Coğrafya*'da zikr eyledi.”²²³

Sonuç

Ebû İshakzâde Mehmed Es'ad Efendi, devletin farklı kademelerinde görev yapmış ve nihayet ilmiye sınıfının zirvesine kadar yükselmiş bir devlet adamı, İslâmî ilimlere vâkîf bir âlim, üç dilde şiir inşâdına muktedir bir şair, iyi bir bestekârdır. Çok yönlü bir Osmanlı aydını olan Mehmed Es'ad Efendi telif ettiği eserlerle de kültür ve medeniyet dünyamızda mühim izler bırakmıştır.

Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin tefsîr ilmine dair kaleme aldığı eserleri onun bu sahaya olan vukûfiyetini göstermektedir. Özellikle *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsîri Sûreti Yâsîn* isimli Yâsîn sûresi tefsîri hem üslûbu hem de münderecâtı bakımından önemli bir tefsîrdir. *Hulâsatü't-*

²²³ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-tebyîn*, vr. 84a-85a.

Tebyîn, -genel bir portre çizmek gerekirse- Arapça lafızların Türkçe karşılıklarının verilmesi ve bağlama uygun düşen bir takım rivayetlerin zikredilmesi ile iktifâ edinilen Osmanlı dönemi Türkçe tefsirlerinden ayrılmaktadır.

Es'ad Efendi bu tefsîrinde, âyetleri dört kademedede tefsîr etmiştir. İlk olarak Lügat başlığı altında âyette yer alan kelimelerin Türkçe karşılıklarına dair analizler yapmıştır. Ardından İr'âb başlığı altında parça parça lafızların i'râb açısından konumlandırılmasına yer vermiştir. Bu şekilde yaptığı girişten sonra eserin ana omurgasını teşkil eden yorumlarını ise Beyân başlığı altında zikretmiştir. Yer yer de Te'vîl başlığı altında âyetlere dâir işârî yorumlar yapmıştır. Es'ad Efendi son olarak Tefsîr başlığı altında âyetin icmâlî manalarını zikretmiştir.

Es'ad Efendi -özellikle- âyetlerin kelimeler açısından taalluk ettiği meseleler üzerine yoğunlaşmış ve bu meseleleri delilleriyle vüzûha kavuşturmaya çalışmıştır. Bazı âyetlere dair yaptığı kelâmî izahlar neredeyse küçük bir risâle hacmine ulaşmıştır. Bu bağlamda Es'ad Efendi'nin, sûrenin 82. âyetini tefsîr ederken Mâturîdîlik ve Eş'arîlik arasındaki ihtilaflara dair bilgiler verdiği kısım, kendisinden sonra müstakil bir risale imiş gibi birçok defa istinsah edilmiştir.

Es'ad Efendi'nin *Hulâsatü't-Tebyîn*'de astronomi ve coğrafya gibi ilimlerin verilerinden de istifâde ettiği görülmektedir. Fakat Es'ad Efendi'nin bu çerçevede atf ettiği teoriler ve bazı veriler döneminin ulaştığı bilimsel seviyeyi tam olarak yansıtmamaktadır. Bu durum, söz konusu gelişmelerin Osmanlı coğrafyasında henüz yerleşmediğinin bir göstergesi sayılabilir. Bununla beraber eserinde yaptığı atıflar, Es'ad Efendi'nin -aldığı eğitim ve bulunduğu ilmî muhît bağlamında- döneminin genel-geçer teorilerine ve temel kaynaklarına âşina olduğunu göstermektedir. Eserde, Yâsîn sûresi 39. âyetinin astronomiye dair ayrıntılı açıklamalarla desteklenerek tefsîr edildiği bölüm kendisinden sonra müstakil risâleler halinde istinsah edilmiştir.

Kaynak ve kütüphane taramaları sonucu yaptığımız tespite göre, Osmanlı döneminde Türkçe olarak telif edilmiş bilinen en kapsamlı Yâsîn sûresi tefsîri olan *Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn*'in neşrinin yapılması ve günümüz okuyucusuyla buluşması, hem Kur'ân mesajının daha iyi kavranmasına hizmet edecek, hem de geçmişimizle bir bağ kurmamıza vesile olacaktır.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. "Ebu'l-Hasan Eş'arî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1995, 11: 444-447.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûreddin Ali el-Herevî. *el-Masnû' fi ma'rifeti'l-mevzû'*. Atıf Efendi, no: 693, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Alpaydın, Mehmet Akif. *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*. İstanbul: İFAV, 2016.
- Altıntaş, Ramazan. "Sadreddinzâde Şîrvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 39: 208.
- Aruçi, Muhammed. "Nûreddin Sâbûnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2008, 35: 360.
- Aruçi, Muhammed. "Tebşîratü'l-Edille". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011, 40: 225-226.
- Aslantürk, Ayşe Hümeysra. "Necmeddin Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 32: 572.
- Aybakan, Bilal, "Şâfiî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 38: 223-233.
- Aydın, Cengiz ve Gülseren Aydın. "Batlamyus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1992, 5: 197.
- Aydın, Hakkı. "Fusûlü'l-Bedâyi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996, 13: 229-230.
- Aytekin, Arif. "el-Akîdetü't-Tahaviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989, 2, 259-260.
- Ayvansarâyî, Hüseyin. *Hadîkatü'l-cevâmi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Bakırcı, Saffet. "Meâlimü't-Tenzîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 28: 203-204.
- Baysun, Cavid. "Es'ad Efendi". *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 4: 359.
- Bedir, Murtezâ. "Ebu'l-Berekat Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 32: 568.
- Bedir, Murtezâ. "Usûlü's-Serahsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2012, 42: 221-222.
- Bedir, Murteza ve Ferhat Koca. "Ebü'l-Usr Pezdevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2007, 34: 64-266.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahîh*. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, ty.

- Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn Fî Tefsîri Sûreti Yâsîn | 391
Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Cebeci, Lütfullah. "Mefâtilu'l-Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 28: 348-350.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1995, 11: 260-261.
- Çağrı, Mustafa. "er-Rûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2008, 35: 199-200.
- Çetin, Abdurrahman. "Vâhidî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2012, 42: 439.
- Demirli, Ekrem. "Sadreddin Konevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 35: 420-425.
- Doğan, Muhammet Nur. "Ebûishak İsmail Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 10: 278-279.
- Doğan, Muhammet Nur. "Ebûishakzâde Es'ad Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1995, 11: 338.
- Doğan, Muhammet Nur. "Ebûishakzâde İshak Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2000, 22: 530-531.
- Durmuş, İsmail. "Ebû Ya'kûb Sekkâkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2009, 36: 332-334.
- Durmuş, İsmail. "Hatîb Kazvînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 25: 157.
- Fındıklılı İsmet Efendi. *Tekmiletü'ş-şakayık fi hakkı ehli'l-hakayik*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984.
- Gölcük, Şerafettin. "el-Müsayere". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 32: 81.
- Gözübenli, Beşir. "Hâkim eş-Şehîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997, 15: 196.
- Günay, Hacı Mehmet. "Alâeddin Semerkandî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2009, 36: 471.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Abdülkahir el-Cürcânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1998, 1: 247-248.
- Harman, Ömer Faruk. "el-Milel ve'n-Nihal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 30: 58-60.
- Hodzha, Salim. "Şeyhülislâm M. Es'ad Efendi'nin Tefsîru'l-Âyâti'l-Musaddera Bi-Kelîmeti Rabbena Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili". Yüksek Lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

- İlhan, Avni. "Ebû Ya'kûb es-Sicistânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 10: 253.
- İpşirli, Mehmet. "Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 30: 170-171.
- İpşirli, Mehmet. "Atâullâh Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1991, 4: 47.
- İpşirli, Mehmet. "Ebûsaîd Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 10: 281.
- İpşirli, Mehmet. "Mirzazâde Mehmed Saîd Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 30: 169-170.
- İzgöer, Ahmet Zeki ve Çelebi, İlyas. "Beyâzîzâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1992, 6: 55.
- Kandemir, Yaşar. "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1992, 6: 58-61.
- Karlığa, Bekir. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996, 13: 518-530.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Kaya, Mahmut. "Aristo". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1991, 3: 375-378.
- Kazasker Sâlim Efendi. *Tezkire*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1315.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn*. Beyrût: Mektebetü'l-Müsenna - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Kılıç, Hulusi. "el-Kâmûsü'l-Muhît". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2001, 24: 287-288.
- Kılıç, Hulusi. "Tâcu'l-Luga". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 39: 356-357.
- Kılıç, Mahmut Erol. "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996, 13: 251-258.
- Koca, Ferhat. "el-Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 31: 68-69.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i osmânî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *el-Câmiü's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1997.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Sa'lebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2009, 36: 29.

- Sinanoğlu, Mustafa. "el-Makâsıd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 13: 420-421.
- Sinanoğlu, Mustafa. "el-Mevâkıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004, 29: 422-424.
- Müstakimzade, Süleyman Saadettin. *Devhatü'l-Meşâyih Mea Zeyl*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.
- Olguner, Fahrettin. "Eflâtun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 10: 469-476.
- Özcan, Nuri. "Atrabü'l-Âsâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1991, 4: 85-86.
- Özcan, Tahsin. "Mehmed Şerîf Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 28: 531-532.
- Özek, Ali. "Keşşâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 25: 329-330.
- Özel, Mustafa. "Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin Âyetü'l-Kürsî Tefsîri". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 10 (2003): 81-105.
- Özen, Şükrü. "Sadruşşerîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2008, 35: 429-430.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011, 40: 306-307.
- Özen, Şükrü. "Tenkîhu'l-Usul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011, 40: 455-458.
- Sâmi, Şâkir ve Subhî. *Târih*. İstanbul: yy., 1198.
- Topaloğlu, Bekir. "eş-Şâmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 38: 331-333.
- Topaloğlu, Bekir. "Te'vîlâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2012, 41: 32-33.
- Tülücü, Süleyman. "İbnu'd-Dehhân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2000, 21: 8-9.
- Uludağ, Süleyman. "Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 26: 474.
- Uludağ, Süleyman. "Abdürrezzâk Kâşânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 25: 5.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 10: 131-138.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Akaidü'n-Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989, 2: 218-219.

- Yavuz, Yusuf Şevki. "Bahrü'l-Kelam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1991, 4: 516.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Erbain". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1995, 11: 271.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tavâliu'l-Envâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011, 40: 180-181.
- Yüksel, Emrullah. "Cevheretü't-Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993, 7: 457-458.